

**ТӨРИЙН СҮЛДНИЙ БЭЛГЭДЭЛ БА ТҮҮХЭН УЛАМЖЛАЛ, ШИНЭЧЛЭЛ:
МОНГОЛ УЛС БОЛОН ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D), Г.Билгээ,
О.Нарантуяа, Б.Туул, Б.Мөнгөнсүвд*

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

- 1.Соёмбо тэмдгийн үүсэл, утга санаа
- 2.Монголын төрийн бэлгэ тэмдгийн түүхэн уламжлал
- 3.1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үед төрийн сүлдний талаар иргэд, АИХ-ын депутатуудаас гарч байсан саналын тойм
- 4.Гадаадын зарим улсын төрийн сүлдний бэлгэдэл
- 5.Гадаадын зарим улс орнуудын төрийн сүлдээ сольсон давтамж, шалтгаан
- 6.Хуучин ЗХУ, түүний бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдний нийтлэг ба ялгаатай талууд, сольсон давтамж, шалтгаан

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

НЭГ. СОЁМБО ТЭМДЭГ БА МОНГОЛЫН ТӨРТ УЛСУУДЫН ТӨРИЙН БЭЛГЭ ТЭМДГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ

- 1.1.Соёмбо тэмдгийн үүсэл, утга санаа
- 1.2.Монголын төрийн бэлгэ тэмдгийн түүхэн уламжлал
 - 1.2.1.Хүннү гүрний төрийн бэлгэ тэмдэг
 - 1.2.2.Их Монгол улсын төрийн бэлгэ тэмдэг
 - 1.2.3.Юань гүрний төрийн бэлгэ тэмдэг
 - 1.2.4.Эл хаант улсын төрийн бэлгэ тэмдэг
 - 1.2.5.Олноо өргөгдсөн Богд хаант Монгол Улсын төрийн сүлд
 - 1.2.6.Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын төрийн сүлднүүд
 - 1.2.7.Монгол Улсын Төрийн сүлд
- 1.3.1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үед төрийн сүлдний талаар иргэд, АИХ-ын депутатуудаас гарч байсан саналын тойм.
 - 1.3.1.Иргэдээс ирүүлсэн саналын талаар
 - 1.3.2.АИХ-ын депутатуудаас гарсан саналын талаар

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТӨРИЙН СҮЛДНҮҮД

- 2.1.Азийн орнууд
 - 2.1.1.Вьетнам Улс
 - 2.1.2.Өмнөд Солонгос Улс
 - 2.1.3.Хятад Улс
 - 2.1.4.Шри Ланка Улс
 - 2.1.5.Энэтхэг Улс
- 2.2.Европын орнууд
 - 2.2.1.Австри Улс
 - 2.2.2.Герман Улс
 - 2.2.3.Грек Улс
 - 2.2.4.Испани Улс
 - 2.2.5.Чех Улс
- 2.3.Латин Америкийн орнууд

- 2.3.1.Бразил Улс
- 2.3.2.Коста-Рика Улс
- 2.3.3.Мексик Улс
- 3.3.4.Чили Улс
- 2.3.5.Перу Улс

ГУРАВ. ХУУЧИН ЗХУ, ТҮҮНИЙ БҮРЭЛДЭХҮҮН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛСУУДЫН ТӨРИЙН СҮЛДНҮҮД

3.1.Хуучин ЗХУ

3.2.Орос Улс

3.3.Хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсууд

- 3.3.1.Азербайжан Улс
- 3.3.2.Армени Улс
- 3.3.3.Беларусь Улс
- 3.3.4.Гүрж Улс
- 3.3.5.Казахстан Улс
- 3.3.6.Киргиз Улс
- 3.3.7.Латви Улс
- 3.3.8.Литва Улс
- 3.3.9.Молдова Улс
- 3.3.10.Тажикистан Улс
- 3.3.11.Туркменистан Улс
- 3.3.12.Узбекистан Улс
- 3.3.13.Украин Улс
- 3.3.14.Эстони Улс

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

УДИРТГАЛ

Улсын Их Хурлын гишүүний захиалгаар “Төрийн сүлдний бэлгэдэл ба түүхэн уламжлал, шинэчлэл: Монгол Улс болон гадаадын зарим орны туршлага” сэдэвт харьцуулсан судалгааг Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

Судалгааны захиалгын даалгавар:

- Хүннү гүрний үеэс Монголын төрт ёсны бэлгэдлийн түүхэн уламжлалын талаар;
- Соёмбо тэмдгийн талаар;
- 1992 оны шинэ Үндсэн хуулийг хэлэлцэн батлах үед төрийн сүлдэнд Соёмбо үсгийг тусгах талаар иргэд, депутатуудаас санал гаргаж байсан эсэх талаар;
- Ази, Европ, Латин Америкийн 20 хүртэлх орны төрийн сүлдээ солих давтамж, түүний шалтгаан, төрийн сүлдний бүтэц, агуулга, бэлгэдлийн талаар;
- хуучин социалист системийн болон ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдний нийтлэг болон ялгаатай талууд.

Судалгааны зорилго:

Хүннү гүрний үеэс Монголын төрт ёсны бэлгэдлийн түүхэн уламжлал, түүний дотор Соёмбо тэмдгийн талаар, мөн Ази, Европ, Латин Америкийн болон хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудад төрийн сүлдээ сольсон давтамж, түүний шалтгаан, төрийн сүлдний бүтэц, агуулга, бэлгэдлийн талаар харьцуулан судлах.

Судалгааны хамрах хүрээ:

Судалгаанд Монгол Улсын төрийн сүлдний түүхэн уламжлалын талаарх тойм, гадаадын зарим оронд төрийн сүлдээ сольсон давтамж, түүний шалтгаан, төрийн сүлдний агуулга, бэлгэдлийн талаар харьцуулан судаллаа. Судалгаанд:

- Азийн – Вьетнам, Өмнөд Солонгос, Хятад, Шри Ланка, Энэтхэг зэрэг улсуудыг;
- Европийн – Австри, Герман, Грек, Испани, Чех зэрэг улсуудыг;
- Латин Америкийн – Коста-Рика, Мексик, Чили, Перу зэрэг улсуудыг;
- хуучин ЗХУ, түүний бүрэлдэхүүн 15 Бүгд найрамдах улсыг хамруулсан болно.

Судалгааны бүтэц:

Судалгааны тайлан нь судалгааны хураангуй болон дэлгэрэнгүй хэсгээс бүрдэнэ. Судалгааны дэлгэрэнгүй хэсгийн нэгдүгээр бүлэгт Соёмбо тэмдэг ба Хүннү гүрний үеэс хойших Монголын төрт улсуудын төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай болон 1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үед төрийн сүлдний талаар иргэд, АИХ-ын депутатуудаас гарч байсан саналын тойм, хоёрдугаар бүлэгт Ази, Европ, Латин Америкийн нийт 15 улсын тусгаар тогтнолоо зарласнаас хойших төрийн сүлдний хувьсал, тэдгээрийн бэлгэдэл, гурвдугаар бүлэгт хуучин ЗХУ болон түүний бүрэлдэхүүн 15 Бүгд найрамдах улсын ЗХУ-ын үеийн болон орчин үеийн төрийн сүлд, тэдгээрийн хувьсал өөрчлөлт, бэлгэдлийн талаар судаллаа.

Түлхүүр үг: *төрийн сүлд, соёмбо, төрийн бэлгэ тэмдэг.*

Keyword: *coat of arm, national symbol, national emblem, heraldry.*

Ключивые слова: *герб, государственный герб, государственный символ.*

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Дэлхийн 230 гаруй улс орнууд өлмий бат, эрхэмсэг оршихуйг бэлгэдэж өөрсдийн үндэсний онцлогийг илэрхийлсэн бэлгэ тэмдгүүдийг бүтээж, Үндсэн хууль болон түүнтэй дүйцэхүйц хууль тогтоомжоор баталдаг байна.⁵⁸ Төрийн сүлд нь тухайн улс орны тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдэгт тооцогддог. Соёмбо бол Монгол төрийн бэлгэ тэмдэг юм.

1.Соёмбо тэмдгийн үүсэл, утга санаа

1686 онд Анхдугаар богд Өндөр гэгээн Занабазар монгол, санскрит, түвд үг бичихэд зориулан 90 үсэг бүхий Соёмбо үсгийг зохиожээ. Бүх үсгийнхээ шинжийг багтаасан гүн утга, бэлгэдэл бүхий титэм үсэг нь монголчуудын сүлд бэлгэ тэмдэг болсоор иржээ. Соёмбо хэмээх санскрит үг нь “Өөрөө тодорсон гэгээн” гэдэг утгыг хадгалдаг бөгөөд улс төр, гүн ухаан, шашны олон бэлгэдлийг агуулсан байдаг.

Соёмбыг Хүннүчүүдийн сүлдний нар, сар, гал гуравт үндэслэн зохиосон гэж судлаачид тайлбарладаг.

Соёмбын дүрслэл, түүний гүн гүнзгий утга, агуулгыг авч үзвэл, соёмбоны оройн хэсэгт нар сар хоёрын дээр галын дөлийг дүрсэлж нийлүүлсэн нь Монголын ард түмэн үүрд бадран цэцэглэж байхыг, дээр орших галын дөл нь үргэлжид өөдлөн бадрах үйлсийг, жад буюу сумны хошууг төлөөлсөн гурвалжин хоёр тэмдэг нь халдаж ирэх дайсныг эсэргүүцэн дарахыг, хөндлөн шугам дахь тэгш өнцөгт хоёр зураас нь дээдэс, доодос цөм шударга байж, ард түмэндээ цэх шулуун зүтгэхийг, хэзээ ч нүдээ аньдаггүй эр, эм хоёр загас буюу арга билгээр эрэгтэй, эмэгтэй бүх ард ямагт сонор соргог, сэцэн цэлмэг байж, өсөн үржихийг, хоёр хажуугийн босоо шугам нь бат бэх хэрэм, хаалтыг илэрхийлэн бэлгэдсэн утгатай ажээ.

Ийнхүү Соёмбо тэмдэг нь “Монголын ард түмэн гал мэт мандан бадарч, наран саран мэт гэрэлтэн мөнхжиж, сум мэт эгц шулуун, хуяг мэт бат бэх байж, загас мэт сонор соргог, өнөр өтгөн явж, арга билгээ хослон төмөр хэрэм лугаа адил төр улсаа хамгаалъя” гэсэн гүн утгыг илэрхийлдэг байна.

Соёмбо нь Монголын ард түмэн эв нэгдэлтэй байж, өнөд бат оршихыг бэлгэддэг бөгөөд сүүлийн 100 гаруй жилийн хугацаанд манай улсын Үндсэн хуулиудад тусгагдаж ирсэн.

2.Монголын төрийн бэлгэ тэмдгийн түүхэн уламжлал

Тулгар төр байгуулагдсан 2230-аад жилийн өмнө буюу **Хүннү гүрний үед** далбаа, туг, төрийн сүлдийг сүр хүч, цог хийморийг илэрхийлсэн төрийн бэлгэ тэмдэг болгон хэрэглэдэг байжээ. Хаан хүний төрийн есөн бэлгэ тэмдэг гэж үздэг хаш тамга, исэр, шүхэр зэргийг Хүннү гүрний шаньюй нар хэрэглэж байсан. Төмөр, алтаар хийсэн нар, сарны дүрстэй Хүннү гүрний сүлд Хэнтий, Ховд аймгийн хэд хэдэн газраас олдож байв. Хүннү гүрний төрт ёсны энэ мэт олон уламжлал Сяньби, Жужан зэрэг дараа дараагийн улсуудаар дамжин XIII зууны монголчуудад уламжлагдсан байдаг.

810 гаруй жилийн өмнөх **Их Монгол улс** нь хаан төрийн эрх ёс, сүр хүчийг илтгэсэн төрийн хаш тамга, есөн хөлт цагаан сүлд, дөрвөн хөлт их хар сүлд, гэрэг зэрэг төрийн бэлгэ тэмдэгтэй байжээ. Чингис хаан Их Монгол улсыг байгуулаад төрийн есөн хөлт Цагаан тугийг бүтээлгэн тахин шүтэж, улс орныхоо ирээдүй хойчийг даатгадаг болсон гэдэг. Энэхүү туганд Монгол төрийн үйл хэрэг цэвэр ариун, шударгаар мандан бадрахын бэлгэдэл шингэсэн байдаг. Туг нь мянган цагаан, шарга азарганы дэл, сүүлний хялгасаар шүншиглэн хийсэн гөхөлтэй, түүний дор гурван үзүүрт ган сэрээ бүхий дүгрэг цараас доош алтан шармал хүрээ

⁵⁸ Товуусүрэн Ц. Үндсэн хуулиа ойлгохуй. Хоёр дахь хэвлэл. УБ., 2020 он. 45 дахь тал.

байх ба түүний доторх цагаан хялгасан хөхлийг нарийн зүссэн ямааны арьсан сураар бэхэлж, тугийн иш модонд бэхэлсэн байдаг.

Чингис хааны дөрвөн хөлт Хар сүлдийг хар, хээр азарганы дэлээр зуулгаж мянган олноо базааж түмэн өртгөөр тахидаг байжээ. Хар сүлд нь Их Монгол улсын цэргийн сүр хүч, цог хийморийг илэрхийлэх гол сүлд болж, сүлдийг Цагаан тугийн нэгэн адил тахидаг байв.

Юань гүрний үед туг сүлд бол төрийн чухал бэлгэ тэмдэг байжээ. Чингис хааны үеэс уламжлан ирсэн “хар туг”-ийг “..дан өнгийн ширдсэн ишинд залаа гаргаж үйлдэнэ. Мордохдоо урьдаар туг байгуулна. Хөөрөгт мориор бараа болгоно. Цэрэг буудалласан бол тугаа Юүэ хуан-мэн хаалганы баруун өнцгийн гэрт саатуулна.” гэж сурвалжид тэмдэглэсэн байдаг.

Мөн хар туг нь монголчуудын цэрэг дайны сүлд туг бөгөөд дайсан этгээдийн омог зоригийг дарж, цэрэг дайчдынхаа сүр жавхааг хөгжөөдөг “бусдыг айлгахын бэлгэ” байжээ.

Эл хаант улсын хааны бэлгэ тэмдэг нь төрийн далбаа, туг, төрийн хэнгэрэг байв. Төрийн далбаа, цэргийн туг нь хааны өргөөнд мандаж байжээ. Энэ үед тугчин гэх албат байсан бөгөөд түүний хажууд ордны найрал хөгжимчид төрийн их хэнгэргийн хамт дагалддаг байжээ.

Манж Чин улсаас тусгаар тогтнолоо сэргээсэн **Богд хаант Монгол Улсын** төрийн сүлдээр Соёмбо үсгийг залж, төрийн далбаа, төрийн тамганы голд байрлуулан дээдлэх болсон. Соёмбын “Э, бам” үсэг нь арга, билиг хослохыг, бадам язгуурын төр шашнаа ариунаар мандуулахыг бэлгэдсэн утгатай аж.

Тухайн үед төрийн бэлгэ тэмдэг нь төр, шашныг хослон илтгэсэн эрхэмсэг оршихуйн бэлгэдэл байв.

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс (БНМАУ)-ын үед гурван удаа төрийн сүлдийг баталж байсан. 1921 онд байгуулагдсан БНМАУ-ын анхдугаар Үндсэн хуулиар (1924 онд) Соёмбо үсэг бүхий анхны “улсын сүлд тэмдэг”-ийг анх удаа хуульчилжээ.

1940 оны шинэ Үндсэн хуулиар БНМАУ “хөдөлмөрчдийн тусгаар тогтносон улс” болж, “сүлд тэмдэг”-ээ шинэчилсэн. Сүлд тэмдэг нь тухайн үеийн бодлого, үзэл суртлаас ангид байгаагүй ч эх орон, эдийн засаг, хүн ардаа төлөөлүүлэн дүрсэлж, улсаа богино хугацаанд хөгжүүлэх, үргэлжид оршихыг бэлгэдэж байв. Манай улс шинэ үсэгт шилжиж, сүлд тэмдэгт хуучин үсгээр бичсэн улсын нэрийг 1945 онд шинэ үсгээр болгон өөрчилжээ.

1960 оны Үндсэн хуулиар БНМАУ “социалист улс” болох чиг баримжааны дагуу төрийн сүлдээ дахин шинэчилсэн. Төрийн сүлд нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй болсон нь тухайн үеийн социалист орнуудын төрийн сүлдэнд түгээмэл дүрслэгдэж байв. Магнайдаа алтан Соёмбо үсэг бүхий таван хошуутай төрийн сүлд нь тухайн үеийн төрийн мөн чанар, улс түмний найрамдлын үзлийг илэрхийлэн, манай орны үндэсний болон эдийн засгийн онцлогийг үзүүлжээ.

Монгол Улсад нэг нам дангаар ноёрхсон улс төрийн дэглэмийг халж, олон намын тогтолцоо, олон ургалч үзлийг хүлээн зөвшөөрсөн зарчмын цоо шинэ өөрчлөлтийг авчирсан ардчилсан хувьсгалын үр дүнд 1992 онд ардчилсан шинэ Үндсэн хууль батлагдсан. Үндсэн хуулийн дагуу Монголын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдэг болох Төрийн сүлд, туг, далбаа, дуулал нь манай ард түмний түүхэн уламжлал, хүсэл тэмүүлэл, эв нэгдэл, шударга ёс, цог хийморийг илэрхийлнэ. Төрийн сүлдний төв хэсэгт Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, цог хийморийг илтгэсэн алтан соёмбо, эрдэнийн хүлгийг

хослуулан дүрсэлсэн байдаг. Мөн шинэ Үндсэн хуулиар төрт ёсны эртний уламжлалаас Есөн хөлт Цагаан туг, Төрийн тамга хоёрыг дахин сэргээн залсан билээ.

3.1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үед төрийн сүлдний талаар иргэд, АИХ-ын депутатуудаас гарч байсан саналын тойм

Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийг боловсруулах, хэлэлцэх явцад төрийн сүлдийг өөрчлөх эсэх талаар ард иргэд, Ардын Их Хурал (АИХ)-ын депутатууд, уран бүтээлчид хамтын оюун ухаанаар сайтар хэлэлцэж шийдвэрлэсэн бөгөөд улсынхаа зан заншил, түүх, соёл, бэлгэ дэмбэрэл, одоо ба ирээдүй энэ цагаа харьцуулан авч үзэж байв.

Энэ үеэр АИХ-аас төрийн бэлгэ тэмдгийн асуудлаар ажлын хэсэг байгуулан ажиллуулж, 200 орчим зураач, уран бүтээлчид янз бүрийн мэргэжлийн хүмүүс оролцож, мэргэжлийн урлагийн байгууллагуудын дунд төрийн сүлдний загвар зохиох уралдаан зарлаж, шилдэг бүтээлүүдээр нь Төрийн ордонд үзэсгэлэн гаргаж байжээ. Төрийн сүлдний загварыг бүтээхэд олон уран бүтээлчид ухаанаа заран оролцсоны дотроос зураач Ц.Ойдовын бүтээл шалгарчээ.

Иргэдээс ирүүлсэн саналын талаар: Үндсэн хуулийн хэлэлцүүлгийн үеэр зөвхөн төрийн бэлгэ тэмдэгтэй холбоотой асуудлаар иргэдээс давхардсан тоогоор 1000 гаруй захидал, бичиг, зөвлөмж, санал, хүсэлт, шүүмжлэл иржээ. Эдгээрийг АИХ-ын хуралдаанд багцлан танилцуулж байснаас үзэхэд, улсын нэр, үндсэн хуулийн нэр, төрийн сүлд, далбаа, дууллыг хэвээр нь үлдээх санал нэлээдгүй гарч байжээ.

Иргэдийн зүгээс 1960 оны Төрийн сүлд нь Монгол Улсыг болон монголчуудын ахуй, хүсэл зоригийг илэрхийлж чадсан, олон нийтийн санаа сэтгэлд нийцсэн, олон улсад танигдсан бөгөөд шинэ төрийн сүлд баталсан тохиолдолд улсын хилийн бүх шонг өөрчлөхөөс эхлээд их хэмжээний зардал гарна гэж үзэж байжээ. Үүнээс гадна Төрийн сүлдийг хэвээр үлдээж, Үндсэн хууль дахь зөвхөн түүний тайлбарыг өөрчлөх санал иргэдээс гарч байсан байна.

АИХ-ын депутатуудаас гарсан саналын талаар: АИХ-ын депутатуудын дунд ч төрийн сүлдээ өөрчлөх эсэх талаар олон санал гарч, нэлээдгүй хугацаанд хэлэлцэж байж нэгдсэн саналд хүрч байжээ. АИХ-ын депутатуудын дунд явуулсан асуулгад 400 орчим депутат оролцож, 270 депутат саналаа өгч байжээ. Депутатын 63 хувь нь төрийн сүлдний шинэ төсөл боловсруулахад санал өгсөн байна. Сүлдэнд багтах элементүүдийн хувьд депутатуудын 80 хувь нь *соёмбыг*, 75 хувь нь *морийг*, 70 хувь нь *галыг*, 52 хувь нь *нар*, *галыг* оруулах саналтай байжээ.

4.Гадаадын зарим улсын төрийн сүлдний бэлгэдэл

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын одоо хэрэглэж байгаа төрийн сүлднүүдийн үндсэн элементүүд нь ихэвчлэн эртнээс уламжлан ирсэн бэлгэдлүүд байна. Эндээс төрийн сүлдээрээ дамжуулан өвөг дээдсийнхээ уламжлалыг хадгалах, дээдлэн хүндэтгэх, хойч үедээ өвлүүлэн үлдээх гэсэн өнгөрсөн, одоо, ирээдүйн холбоос бүхий бэлгэдлийг харж болно.

Ази, Европ, Латин Америкийн болон хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн байсан, нийт 30 улсын одоо хэрэглэж байгаа төрийн сүлдийг авч үзвэл, дараах бэлгэдэл, агуулгатай байгаа нь ажиглагдаж байна:

- *өмнө нь хэрэглэж байсан төрийн сүлдний элементийг уламжилж авсан* –
 - судалгаанд хамрагдсан Европын улсуудын ихэнх нь өмнө нь хэрэглэж байсан төрийн сүлдээ уламжилж авсан: **Грек** 1822 оны цагаан загалмайтай цэнхэр

- бамбайг, **Испани** 1868 оны хоёр баганатай бамбайг, **Чех** 1920 оны мөнгөн арслантай бамбайг, **Герман**, **Австри** 1919 оны нэг толгойтой бүргэдийг;
- эргэн нэгдсэн **Вьетнам** Бүгд Найрамдах Ардчилсан Вьетнам Улсын төрийн сүлдийг;
- **Чили** 1834 оны, **Перу** 1825 оны бамбайг;
- хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан улсууд тусгаар тогтнолоо зарлаж, социалист төрхтэй төрийн сүлдээ дараах байдлаар эрс өөрчилсөн: **Азербайжан** 1930 оны галын дөлийг, **Армени** 1918 оны, **Гүрж** XIV зууны, **Латви** 1921 оны бамбайг, **Литва** XX зууны морьтныг, **Орос** XIII зууны хоёр толгойтой бүргэдийг, **Украин** эртний Киевийн Оросын “гурван шүдтэй жад”-ыг, **Эстони** 1700-аад оны гурван арсланг;
- харин **Беларусь** нь хуучин ЗХУ-ын үед хэрэглэж байсан улаан таван хошуутай төрийн сүлдийг, **Тажикистан** өөрчлөлт оруулсан хуучин төрийн сүлдийг;
- *буддын шашны агуулгатай* – **Шри Ланкад** буддын шашны тэргүүн байр суурь, шударга ёсыг бэлгэддэг төрийн сүлдийг, **Энэтхэгт** нийтийн тооллын өмнөх III зуунд Будда Гаутама анх бурхны ном заасан, буддын томоохон санг байгуулсан газарт босгосон Ашока баганыг;
- *эртний бэлгэдлийг төрийн сүлдэндээ тусгасан* – **Өмнөд Солонгос** соёлын бэлгэ тэмдэг болох “Мугунхва” цэцгийг, **Мексик** домогт гардаг эртний ацтекчүүд могой идэж буй бүргэдийг, **Узбекистан** домогт гардаг хөгжил цэцэглэлтийн Хумо шувууг;
- *улс төрийн агуулгатай* – 1919 онд Тяньаньмэний талбайд **Хятадын** шинэ ардчилсан хувьсгалыг эхлүүлсэн хөдөлгөөнийг төлөөлүүлэн Тяньаньмэний хаалгыг;
- *газар нутгийн онцлогийг харуулсан* – **Коста-Рика** хиллэдэг Номхон далай, Карибын тэнгисийг болон бахархал болсон гурван уулыг;
- *шинэ төрийн сүлд бүтээсэн* – **Казахстан** уралдаанд шалгарсан гэрийн тооныг, **Киргиз** уран бүтээлчдийн санаачилгаар шонхор шувууг, **Туркменистан** Ерөнхийлөгч асан С.Н.Туркменбашийн санаачилгаар найман өнцөгтийг.

Дээрх улсуудын одоо хэрэглэж байгаа төрийн сүлдний элементүүдийн бэлгэдлийг үзвэл:

- **амьтан** –
 - *арслан* нь хүч чадал, эр зоригийн бэлгэ тэмдэг болохоос гадна улсуудын төрийн сүлдэнд өөрийн гэсэн бэлгэдлийг давхар илэрхийлж байдаг: **Арменид** эрх мэдэл, тэвчээр хатуужлыг, **Энэтхэгт** энх тайван, шударга ёс, хүлээцтэй байдлын төлөө тууштай байхыг, **Гүрж**, **Эстонид** өгөөмөр сэтгэлийг, **Чехэд** тус улсыг бүрдүүлсэн түүхэн 3 үндэстний нэгийг, **Шри Ланкад** нутгийн оршин суугчдыг;
 - *арслан, гриффин* хамтдаа **Латвийн** Баруун болон Зүүн Латвийн нэгдлийг; *бух* нь **Энэтхэгт** хөдөлмөрч, тууштай байдлыг; *лам гэрөөс* нь **Перугийн** байгалийн баялгийг; *луу* нь **Орост** улс орны хувь заяаны хүнд сорилтуудыг;
 - *морь* нь **Энэтхэгт** үнэнч, хурд, эрч хүчийг, “Янардаг” ахалтек морь нь **туркменчуудын** бахархлыг, **Казахстанд** цэвэр ариун бодол санаа, нийгэм, байгалийг, дэлхийн соёл иргэншилтэй зохицох хүсэл эрмэлзлийг, мөн морьд гэрийн тооны хоёр талд байгаа нь эх орноо нүдний цөцгий мэт хамгаалж, эх орондоо үнэнчээр зүтгэхийг, морьдын далавч нь хүчирхэг, улсын хөгжлийг;

- **архитектурын байгууламж –**
 - *Ашока баганыг* нийтийн тооллын өмнөх III зуунд Будда Гаутама анх бурхны ном заасан, буддын томоохон санг байгуулсан газрыг тэмдэглэснийг (**Энэтхэг**);
 - *Геркулесийн баганууд* нь Гибралтарын хоолой болон эзэнт гүрний хилийн чанад дахь эзэмшил газрыг (**Испани**);
 - *Тяньаньмэний хаалга* нь Хятадын ард түмний империализм ба феодализмын эсрэг тэмцлийн няцашгүй сэтгэлийг (**Хятад**);
- **байгаль, байгалийн баялаг –**
 - *Аралат уул* нь **Гүржид** эртний үндэсний бэлгэдлийг;
 - *уулс, ногоон хөндий, Амударья, Сырдарья голууд* нь нарлаг **Узбекистаныг**, харин Амударья, Сырдарья голууд нь мөнх амьдралыг;
 - *далай* нь **Коста-Рикатай** хиллэдэг Номхон далай, Карибын тэнгисийг;
 - *зоос* нь **Перугийн** байгалийн баялгийг;
- **бамбай –**
 - эртний элементүүдийн нэг болох бамбай нь **Азербайжан, Армени, Герман, Грек, Испани, Коста-Рика, Латви, Литва, Молдова, Орос, Чех, Чили, Перу** зэрэг улсуудын төрийн сүлдэнд байдаг;
- **бичвэр –**
 - **Беларусь, Вьетнам, Казахстан, Киргиз, Өмнөд Солонгос, Коста-Рикагийн** төрийн сүлдэнд улсын нэрийг бичсэн нь тухайн улсын засаглалын дэглэмийг;
 - **Испани** “Хязгаараас цааш”, **Гүрж** “Эв нэгдэл дэх хүч чадал”, **Чили** “Шалтгаан, эсхүл хүч чадал”, **Энэтхэг** “Зөвхөн үнэн л ялна” гэсэн уриаг;
 - **Бразил** – улсын нэрээс гадна анх Бразилын Нэгдсэн Улсыг тунхагласан “1889 оны 11 дүгээр сарын 15-ны өдөр”-ийг бичсэн байна;
- **жигүүртэн –**
 - бүргэд нь Европт эртнээс түгээмэл тархсан бэлгэ тэмдэг бөгөөд олон дүр төрхтэй байдаг: *нэг толгойтой бүргэд* нь **Австрийн** бүрэн эрхт байдлыг, **Арменид** эрх мэдэл, хүч чадал, тэвчээр хатуужлыг, **Германд** эрх чөлөөт ардчилсан уламжлалыг, ард түмэн ба төрийг, **Чехийг** бүрдүүлсэн түүхэн 3 үндэстний хоёрыг;
 - *хоёр толгойтой бүргэд* нь **Оросын** газар нутаг Европ, Ази тивд байдгийг;
 - *нарны хоёр талд байгаа хоёр бүргэд* нь **Арменийн** өргөн уудам газар нутгийг;
 - *шонхор шувуу* нь **Киргизэд** цэвэр ариун сэтгэлгээг, эрхэмсэг байдлыг, ард түмний амьдралын хэв маяг, уламжлалт соёлыг, мөн тус улсын газар нутгийг;
 - *хумо шувуу* нь **Узбекистанд** аз жаргал, аз хийморь, агуу байдал, сайн сайхныг;
- **морьтон –**
 - **Гүржид** морьт унасан **Гэгээн Георгий** нь дайчин, ялагч гэгээнтнийг, мөн үнэн алдартны шашныг, **Орост** лууг жадаар хөнөөж байгаа **Гэгээн Георгий** нь сайн ба муу, гэрэл ба харанхуйн тэмцэл, эх орноо хамгаалахыг, **“Витис”** нь **Литвагийн** хилийг манаж буй хуягт баатрыг;
- **нар, сар, од –**
 - *ургах нар* нь **Беларусь, Коста-Рика, Латвид, Тажикистан, Туркменистан, Узбекистанд** хөгжил цэцэглэлтийг;

- *ургах нарны алтан туяа* нь **Киргизэд** ариун дагшин газар нутгийг гэрэлтүүлж байхыг, төр улсыг;
- *хавиргаан сар, од* нь **Узбекистаны** ард түмний ариун нандин итгэл үнэмшлийг буюу исламын шашныг;
- *цагаан таван хошуу од* нь **Чилийн** үндэсний бэлгэ тэмдэг болдог;
- *таван хошуу од* нь **Бразилын** 27 мужийг, **Коста-Рикагийн** 7 мужийг, **Вьетнамд** социалист дэглэм, эв санааны нэгдэл, улсын гэрэлт ирээдүйг, **Хятадын** ард түмний агуу эв нэгдлийг, **Латви** болж нэгдсэн түүхэн нутгуудыг, **Казахстаны** нүүдэлчин ард түмний чиглүүлэгч од, Казахстаны өөрийн гэсэн хөгжлийн замналыг;
- *найман хошуу од* нь **Азербайжанд** нарыг; **Узбекистанд** Бүгд найрамдах улсыг, улс орны эв нэгдлийг;
- **титэм –**
 - хана хэрэм мэт титэм нь **Австрид** хөрөнгөтөн иргэдийг;
 - **Арменид** эрх мэдлийг, **Испанид** бүрэн эрхт байдлыг, тус улсын түүхийг, **Орост** ОХУ болон түүний субъектүүдийн бүрэн эрхт байдлыг, **Чилийн** тэнгисийн цэргийг болон Номхон далайн баатарлаг үйлсийг;
- **үр тариа, ургамал –**
 - *будаа* нь **Вьетнамд** хөдөө аж ахуйг, **Шри Ланкад** цэцэглэн хөгжихийг;
 - *кофе* нь **Бразил, Коста-Рикагийн** хөдөө аж ахуйн буюу экспортын гол бүтээгдэхүүнийг;
 - *лаерын навч* нь **Грект** алдар нэрийг;
 - *“мугунгхва” цэцэг* нь **Өмнөд Солонгост** “хэзээ ч ганддаггүй мөнхийн цэцэг” гэсэн утгатай;
 - *тамхины мод* нь **Бразилын** хөдөө аж ахуйн чухал бүтээгдэхүүнийг;
 - *тариан түрүү* нь **арменчуудын** хөдөлмөрч занг, **Беларусь, Тажикистан, Туркменистан, Узбекистанд** хөдөө аж ахуйн гол бүтээгдэхүүнийг, **Хятадад** тариачдыг;
 - *хөвөнгийн мөчрийг* цэцэглэсэн байдлаар дүрсэлсэн нь **Тажикистан, Туркменистан, Узбекистаны** хөдөө аж ахуйн гол бүтээгдэхүүнийг, мөн **Узбекистанд** ард түмний цэвэр ариун зүрх сэтгэл, хүсэл зориг, баялгийг;
 - *царс модны мөчир* нь **Латвид** хүч чадал, тогтвортой байдлыг, **Эстонид** эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөөх хүсэл эрмэлзлийг;
 - *чидун жимсний мөчир* нь **арменчуудын** оюун ухаан, соёлын баялаг өвийг, **Молдовад** энх тайвныг;
 - *“cinchona” мод* нь **Перугийн** байгалийн баялгийг;
- **хөдөлмөрийн багаж, зэвсэг –**
 - *алх* нь **Австрид** ажилчин ангийг;
 - *араа хүрд* нь **Вьетнамд** аж үйлдвэрийг, **Хятадад** ажилчин ангийг;
 - **Украины** гурван шүдтэй жад нь Киевийн Оросын захирагчийн бэлгэ тэмдгийг;
 - *сэлэм* нь **Шри Ланка, Арменид** эр зоригийг;
 - *хадуур* нь **Австрид** тариаланчдыг;

- **бусад –**

- *галын дөл* нь **Азербайжанд** “галын орон”-ыг;
- *гэрийн тоон* нь **Казахстанд** бат бөх байдлыг, *тооно* нь эцгийн гэр, орчлон ертөнцийг, тоононд байгаа *гурван нум* нь тус улсын гурван муж улсын эв нэгдлийг;
- *загалмай* нь **Арменийг** Христийн шашинтай улс гэдгийг, **Молдовын** эртний Ромын гарал үүслийг, *загалмай*, *бөмбөрцөг* хоёр нь **Гүржийн** бүрэн эрхт байдал эргэн ирснийг, мөн үнэн алдартны шашныг, *очирт таяг*, *бөмбөрцөг* нь **Оросын** бүрэн эрхт байдал, тусгаар тогтнол, эв нэгдэл, тус улсын хүчийг;
- *Ноагийн хөвөөч авдар* нь **Арменид** их үерийн дараа хамгийн түрүүнд Арарат уулан дээр буусныг; *худалдааны хөлөг онгоцнууд* нь **Кост-Рикагийн** далайн түүхийг;
- *тасарсан гинж* нь **Австри, Арменид** эрх чөлөө, тусгаар тогтнолыг;
- *хивс* буюу “салыр гёль” нь **Туркменистан** улсын найрамдал, эв нэгдлийг;

- **хэлбэр дүрс –**

- *дугуй хэлбэр* нь **Казахстанд** ертөнц, мөнх амьдрал, эв нэгдэл, тусгаар тогтнол болон нүүдэлчин амьдралын хэв маягийг;
- *найман өнцөгт* нь **Туркменистаны** энх тайван, хөгжил цэцэглэлтийг;

- **өнгө нь мөн гүн гүнзгий агуулгыг бэлгэдэж байдаг –**

- *алтан өнгө* нь **Орос, Гүржид** эрх мэдэл, эд баялгийг, **Казахстанд** амьдрал, хөгжил цэцэглэлтийг;
- *алтан шар, улаан өнгө* нь **Хятадад** аз жаргал, сайн сайхныг;
- *алтан, мөнгөн, хөх, ногоон өнгө* нь **Узбекистанд** энх тайван, бүтээн байгуулалт, амар амгаланг.
- *мөнгөн өнгө* нь **Орос, Гүржид** өгөөмөр сэтгэл, цэвэр ариун бодол, санаа зорилго, шударга үнэний төлөөх тэмцлийг;
- *ногоон өнгө* нь **Азербайжанд** эд баялаг, үржил шимийг;
- *улаан өнгө* нь **Азербайжан, Гүржид** хүч чадал, эр зоригийг, **Латвид** тусгаар тогтнолын төлөөх тэмцлийг, **Орост** эр зориг, эх орноо хайрлахыг, мөн эх орноо хамгаалагчдын урссан цус, олон үндэстний улсын эв нэгдлийг;
- *хар өнгийн луу* нь **Оросын** түүхэнд гэм зэмгүй амиа алдсан хүмүүсийн уй гашуу, тэднийг үүрд санан дурсаж байхыг;
- *цагаан өнгө* нь **Азербайжанд** тайван, амар амгаланг, **Латвид** эрх чөлөө, үндэсний нэр төр, шударга төрийг;
- *цэнхэр өнгө* нь **Казахстанд** энх тайван, амар амгалан, хөгжил цэцэглэлт, цэвэр ариун байдлыг, мөн Казахстаны хязгааргүй тэнгэрийг;
- *шар өнгө* **Вьетнамд** нийгмийн төлөөллийг тус тус илэрхийлж байна.

5.Гадаадын зарим улс орнуудын төрийн сүлдээ сольсон давтамж, шалтгаан

Судалгаанд хамрагдсан **Азийн орнууд** нь бусад улсын колони, эсхүл эзлэн түрэмгийллээс чөлөөлөгдөж, тусгаар тогтнолоо тунхагласныхаа дараа төрийн сүлдээ баталсан байдаг. Ийнхүү тусгаар улсынхаа анхны төрийн сүлдээ баталснаас хойш Хятад (1915 онд), Өмнөд Солонгос (1919 онд), Вьетнам (1955 онд) зэрэг улсууд 4 дэх төрийн сүлдээ, Шри Ланка (1954

онд) 2 дахь төрийн сүлдээ хэрэглэж байна. Энд төрийн сүлдээ шинэчилсэн болон өөрчилсөн тохиолдлуудыг хамт нь авч үзсэн болно. Харин Энэтхэг 1950 онд баталсан төрийн сүлдээ өөрчлөөгүй байна.

Европын орнуудын хувьд Испани 1230 оноос хойш 15 дахь, Грек 1833 оноос хойш 5 дахь, Австри 1848 оноос хойш 6 дахь, Чех 1920 оноос хойш 4 дэх, Герман 1962 оноос хойш 9 дэх төрийн сүлдээ хэрэглэж байна. **Латин Америкийн орнуудын** хувьд Чили 1813 оноос хойш 5 дахь, Мексик 1821 оноос хойш 8 дахь, Перу 1821 оноос хойш 4 дэх, Бразил 1889 оноос хойш 3 дахь, Коста-Рика 1940 оноос хойш 5 дахь төрийн сүлдээ хэрэглэж байна.

Эдгээр улсуудын төрийн сүлдээ өөрчилсөн шалтгааныг багцалж үзвэл:

- *төрийн байгуулал, эсхүл төрийн удирдлагын хэлбэр солигдсон* –
 - Гоминдан намын удирдлагад байсан **Хятад** 1934 оноос Коммунист намын удирдлагад орж, улмаар 1949 онд Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улсыг тунхагласан;
 - Бүгд Найрамдах **Шри Ланка** Улс 1972 онд, Бүгд Найрамдах Социалист **Чехословак** Улс 1960 онд, Бүгд Найрамдах **Мексик** Улс 1867 онд, хоёр дахь **Өмнөд Солонгос** 1960 онд тус тус байгуулагдсан;
 - **Германы** газар нутагт 1871 онд Германы эзэнт гүрэн, 1919 онд Ваймерын Бүгд Найрамдах Улс, 1933 онд нацист Герман байгуулагдаж байв;
 - **Грек** – 1924 онд Хоёрдугаар Бүгд Найрамдах Грек Улс байгуулагдсан боловч 1936 онд дахин хаант засаглал тогтжээ. Харин одоогийн Гуравдугаар Бүгд Найрамдах Грек Улс 1975 онд байгуулагдсан;
 - **Испани** – 1868 онд Анхдугаар Бүгд Найрамдах Улс, 1931 онд Хоёрдугаар Бүгд Найрамдах Улс байгуулагдаж байсан;
 - **Бразилын** Нэгдсэн Улс 1971 онд Холбооны Бүгд Найрамдах Улс болсон;
- *нэг улс хоёр задарсан, эсхүл (эргэн) нэгдсэн* –
 - **Австри** – Австри-Унгарын төрийн сүлдийг 1915 онд, Бүгд Найрамдах Герман-Австрийн төрийн сүлдийг 1919 онд баталж байсан;
 - 1954 онд хоёр хуваагдсан **Вьетнам** 1976 онд эргэн нэгдсэн;
 - **Герман** – Ром мөхсөний дараа 1806 оноос хоёр толгойтой бүргэдийг төрийн сүлдэндээ дүрслэхээ больсон. Мөн дэлхийн II дайнд ялагдсан Герман хоёр хуваагдаж, 1990 онд эргэн нэгдсэн байна;
 - 1469 онд **Испанийн** хоёр хаант улс нэгдэж, Гранадаг тус улсад 1492 онд нэгтгэв;
 - **Чех** – 1993 онд Чехословакийн холбоо задран Чех ба Словак гэж хуваагдсан;
 - **Перу** 1836 онд хоёр хуваагдсан ч 1839 онд эргэн нэгдсэн байна.
- *хаан ширээнд шинэ хаан суусан / шинэ ерөнхийлөгч сонгогдсон* –
 - **Грек** (1863 онд), **Испани** (1516, 1580, 1700, 1759, 1808, 1813, 1870 онуудад), **Мексик** (1863, 1865 онд) зэрэг улсуудын шинэ хаад төрийн сүлдээ улам бүр сүр жавхлантай болгон өөрчилж байв;
 - **Мексикийн** үе үеийн ерөнхийлөгчид төрийн сүлдээ өөрчилж байв (1893, 1916, 1934, 1968 онд);
- *улсынхаа онцлогыг тодруулах үүднээс төрийн сүлдний уран сайхны дүрслэлийг сайжруулсан* –

- **Герман** 1953, 1955 онд, **Чили** 1819, 1834, 1920 онуудад, **Перу** 1950 онд төрийн сүлдний элементүүдийг өөрчлөн сайжруулжээ;
- **Өмнөд Солонгос** 1997 онд, **Бразил** 1968 онд өнгийг нь тодруулж байсан;
- **Коста-Рика** 1848 онд батлагдсан төрийн сүлдэнд засаг захиргааны нэгжид өөрчлөлт орох, эсхүл төрийн сүлдний элементүүдийг илүү тодруулах үүднээс 1906, 1964, 1998 онд өөрчлөлт оруулсан;
- **Мексик** 1823 онд тусгаар тогтнолын ойгоо тохиолдуулан төрийн сүлдээ шинэчилсэн.

Хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан орнуудын хувьд 1990-ээд оны эхэн үед тусгаар тогтнолоо зарласныхаа дараа шинэ төрийн сүлдээ залж байжээ. Эдгээр улсуудын төрийн сүлдээ өөрчилсөн давтамж, солих шалтгааныг авч үзэхэд:

- **Гүрж** 1990 онд эхлээд 1918 оны зүүн тийш харсан гэгээн Георгийг сэргээсэн боловч 2004 онд XIV зууны баруун тийш харсан гэгээн Георгийг залсан байна;
- **Тажикистан** 1992 оны шинэ төрийн сүлдээ 1993 онд дахин шинэчлэхдээ хуучин ЗХУ-ын үед хэрэглэж байсан төрийн сүлдээ өөрчлөн баталсан байна;
- **Беларусь** 1991 оны төрийн сүлдний зарим элементийн дүрс, өнгийг 2012, 2021 онд өөрчилжээ. 2021 онд дэлхийн бөмбөрцгийг бага зэрэг эргүүлснээр Европ тив “илүү их”, Орос Улсын нутаг дэвсгэр “илүү бага” дүрслэгдэх болсон;
- **Туркменистан** 1992 оны төрийн сүлдний элементүүдийн дүрслэл, өнгийг 2000 онд, бамбайны хэлбэрийг 2003 онд тус тус өөрчилсөн;
- латин үсэгт шилжихтэй холбогдуулан кирилл үсгээр бичсэн байсан улсынхаа нэрийг **Казахстан** 2018 онд, **Узбекистан** 2010 онд латин үсгээр өөрчилсөн.

Харин Азербайжан, Армени, Киргиз, Латви, Литва, Молдова зэрэг улсууд 1990-ээд орны эхэн үед баталсан төрийн сүлдэндээ өөрчлөлт оруулаагүй байна.

6.Хуучин ЗХУ, түүний бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдний нийтлэг ба ялгаатай талууд, сольсон давтамж, шалтгаан

Зөвлөлт Холбоот Улс (ЗХУ)-ын 1924 онд бүтээгдсэн анхны социалист төрхтэй төрийн сүлд нь эвлэлдэн нэгдсэн ажилчин, тариачид болон Бүгд найрамдах улсууд ЗХУ-д сайн дурын үндсэн дээр нэгдэж, бүх үндэстний тэгш эрхийг бэлгэдэж, тус улсын ард түмэн дэлхийн бүх улсын хөдөлмөрчидтэй интернационал эв нэгдлийн үзэл санааг илэрхийлж байв.

ЗХУ-ын төрийн сүлдний элементүүдийн бэлгэдлийг авч үзвэл:

- **таван хошуу**, эсхүл таван хошуу од нь үүрд мөнх, эрх мэдэл, гэрэл гэгээг, мөн дэлхийн таван тивийн пролетариудын эв нэгдлийг;
- **алх, хадуур** нь хөдөлмөрийн урам зоригийг, мөн ажилчин, тариачдын хүчтэй улсыг цогцлоон байгуулах хүсэл эрмэлзлийг;

- *дэлхийн бөмбөрцөг* нь тус улс хүн төрөлхтөнтэй нягт хамт байхыг, өөрөөр хэлбэл, олон улсын энх тайванч зарчимтай, дэлхийн бүх ард түмэн “хөдөлмөр”-ийг удирдлагаа болгох шинэ нийгмийг;
- *ургах нар* нь коммунист үзэл санаа, түүний гэрэлт ирээдүйг;
- *тариан түрүү* нь хөгжил цэцэглэлтийг;
- *улаан болон алтан шар* өнгө нь хувьсгалт уламжлал, хувьсгалт агуу үйл хэрэгт үнэнч байхыг, мөн ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын эв нэгдлийн коммунист үзэл санааны гэрэлт ирээдүйг, тэр тусмаа улаан өнгө нь эртнээс боолууд эзэдтэйгээ, хамжлагууд ноёдтойгоо, пролетариуд хөрөнгөтөн эзэдтэйгээ тэмцэх тэмцлийн дүрэлзсэн галыг, урссан цусыг илэрхийлж байв.

“Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” хувьсгалт уриаг бүх улсын ажилчдын нөхцөл байдал, тэдний сонирхол болон тэдний дайсан нэг учраас бүх үндэстний ажилчдын холбоод ахан дүү мэт хамтран бүх үндэстний хөрөнгөтний холбоог эсэргүүцэх гэсэн утга санаагаар анх К.Маркс, Ф.Энгельс нар гаргаж иржээ.

ЗХУ-ын төрийн сүлдний уриаг эхлээд 1924 онд 6 хэлээр бичсэн байв. Хожим нь Бүгд найрамдах улс болж, ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсон улсын хэлээр бичсэн уриа бүхий туузыг төрийн сүлдэнд нэмжээ. 1929 онд уриаг турк хэлээр нэмсэн ба энэ үед орос хэл дээрх уриа бүхий туузыг төрийн сүлдний төв хэсэг рүү шилжүүлсэн. Уриаг 1936, 1946, 1956 онуудад нэмж, эсхүл хасаж, эцэст нь 15 уриатай болжээ.

ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдний түүхэн хөгжил социализмын материаллаг, техник болон соёлын хөгжилд тулгуурлаж байжээ. Энэ нь төрийн сүлдний дүрслэл, уран сайхны найруулга болон улсуудын аж байдал, үндэсний онцлогийг илэрхийлэх бэлгэдлийг улам сайжруулж байв. Ингэхдээ тухайн үндэсний онцлогийг хадгалагдахын зэрэгцээ ЗХУ-ын бүх ард түмний эв нэгдэл, нөхөрлөлийг илэрхийлэхийг зорьж байв. Тийм учраас таван хошуу, алх, хадуур, ургах нар, тариан түрүү, хувьсгалт уриа зэрэг ЗХУ-ын төрийн сүлдний үндсэн элементүүд Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдэнд “заавал” оруулдаг байжээ.

Орос, Казахстан, Украин улсын төрийн сүлднүүд нь улаан өнгөтэй бамбай байсан. Бусад улсын төрийн сүлд нь тариан түрүү болон модны мөчрөөр хөвөөлсөн дугуй хэлбэрээрээ ЗХУ-ын төрийн сүлдтэй төстэй байв. Харин **Армени, Гүржийн** төрийн сүлд нь 1922-1936 онд оршин тогтнож байсан Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Өвөр Кавказ Улсын төрийн сүлдний дугуй хэлбэрийг уламжлан авчээ.

ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсууд төрийн сүлдээ сайжруулахын тулд нэлээд өөрчилж байсан. Эдгээрээс хамгийн олон удаа их өөрчлөгдөж байсныг үзвэл, **Тажикистан** 1919 онд батлагдсан төрийн сүлдээ 2 удаа шинэчилж, түүнд 4 удаа өөрчлөлт оруулж байсан бол **Азербайжан** 1921 онд, Беларусь 1919 онд батлагдсан төрийн сүлдээ 1 удаа шинэчилж, түүнд 4 удаа өөрчлөлт оруулжээ. **Узбекистан** 1925 оны төрийн сүлдэндээ 2 удаа, 1937 оны шинэ төрийн сүлдэндээ 4 удаа өөрчлөлт оруулж байжээ.

Төрийн сүлд шинэчлэгдсэн, өөрчлөгдсөн нийтлэг шалтгаануудыг багцлан танилцуулбал:

- улсын статус өөрчлөгдсөн –
 - 1922 онд 3 улс нэгдэн Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Өвөр Кавказ Улс байгуулсан боловч 1936 онд задран Азербайжан, Армени, Гүрж зэрэг Бүгд найрамдах улсууд болж, ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд оржээ;

- Автономит Бүгд Найрамдах Тажик Улс 1929 онд Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Узбекистан Улсын бүрэлдэхүүнээс гарснаар төрийн сүлдний тажик хэл дээрх уриаг хасжээ;
- латин үсгээс кирилл үсэг рүү шилжсэн / зөв бичих шинэ дүрэм батлагдсан –
 - ЗХУ-ын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн 1939 оны 07 дугаар сарын 11-ний өдрийн шийдвэрээр Бүгд найрамдах улсууд кирилл үсэг рүү шилжихтэй холбогдуулан төрийн сүлдэн дээрх улсын нэр, уриаг засжээ;
 - 1956 оноос шинэ дүрмийн дагуу улсын нэрийн товчлол цэгийг авчээ;
- хувьсгалт уриаг зөв болгож залруулсан –
 - 1937 онд ЗХУ-ын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн дэргэд байгуулагдсан мэргэшсэн орчуулагчдаас бүрдсэн тусгай хороо нь Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдний бичээсүүдийг нягталж, алдааг залруулах санал боловсруулж байжээ. Уриаг “Бүх дэлхийн пролетариуд нэгдэгтүн!” гэж буруу бичсэн байсан Киргиз (1937 онд), Казахстан (1940 онд), Тажикистан (1940 онд), Туркменистан (1946 онд) зэрэг улсууд төрийн сүлдэндээ залруулга хийжээ;
- төрийн сүлдний дүрслэл, уран сайхны найруулгыг сайжруулсан –
 - Азербайжан (1956 онд), Беларусь (1981 онд), Казахстан (1978 онд), Беларусь (1981 онд) зэрэг улсууд төрийн сүлдний үндэсний онцлогоо тодруулах үүднээс сайжруулж байжээ;
- ЗХУ-ын бүх ард түмний нэгдлийг илэрхийлэх үүднээс төрийн сүлднүүдийг жигдэлсэн –
 - таван хошууг Казахстан (1950 онд), Орос (1978 онд) улсууд төрийн сүлдэндээ хожуу нэмж оруулжээ.

Бүгд найрамдах улсуудын төрийн сүлдэнд тухайн үндэсний онцлог хадгалагдаж байсан. Тухайлбал, тариан түрүүг дангаар нь Орос, Казахстан, Латви, Украины төрийн сүлдэнд дүрсэлсэн байв. Харин бусад улсын төрийн сүлдэнд тариан түрүүтэй хамт тухайн улсын хөдөө аж ахуйн гол бүтээгдэхүүн болох хөвөнгийн мод (**Азербайжан, Киргиз, Тажикистан, Туркменистан, Узбекистан**), усан үзмийн мод (**Армени, Молдовь, Туркменистан**), царс мод (**Литва**), шилмүүст мод (**Эстони**), эрдэнэ шиш (**Молдовь**) болон маалингийн цэцгийг (**Беларусь**) дүрсэлсэн байв. Мөн шүтээн уул (**Армени** - Арарат уул, **Киргиз** – Алатау уул), үндэсний хээ угалз (**Гүрж, Киргиз**), үндэстний хивсийг (**Туркменистан**) дүрсэлсэн байв.

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

НЭГ. СОЁМБО ҮСЭГ БА МОНГОЛЫН ТӨРТ УЛСУУДЫН ТӨРИЙН БЭЛГЭ ТЭМДГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ

Анх хүннүүд нар, сартай сүлд хэрэглэж байсан ба хожим нь гал нэмэгдсэнээр монголчуудын гол сүлд болсон нар, сар, галтай сүлд бий болжээ. Нар, сар, гал гурав нь ухааны гэрлийг, хорвоогийн гэгээг, үүрд мөнхийн оршихуйг илэрхийлдэг. Одоогийн бидний хэрэглэж буй Соёмбо тэмдэгт эдгээр бэлгэдэл бүрэн орсон байдаг онцлогтой.

1.1. Соёмбо тэмдгийн үүсэл, утга санаа

Соёмбо нь одоогоос 300 гаруй жилийн өмнө буюу XVII зууны үед анхдугаар Богд Өндөр гэгээн Занабазарын зохиосон Соёмбо үсгээс үүсэлтэй. Монголчуудын бичиг үсэг, үндэсний

соёл, сэтгэлгээний онцгой чухал өв болсон Соёмбо үсгийг Өндөр гэгээн Занабазар тэртээ түүхэн цаг үед Монгол Улсын тусгаар тогтнол, оюун санааны эв нэгдэл, улс үндэстэн, хүн ардын амар амгалан, төр улсаа батжин бэхжихийг бэлгэдэн бүтээсэн бөгөөд уг үсгийн эхэн дэх титэм нь монголчуудын төрийн бэлгэ тэмдэг болон хэрэглэгдсэн иржээ.

Соёмбо үсгээс гаралтай Соёмбо титмээрээ Өндөр гэгээн Занабазар Монгол Улс тайван амгалан оршиж, хөгжин цэцэглэж, монгол хүн ард амар түвшин (“хөл хөсөр, гар ганзагад”-хэрүүл маргаангүй) жаргал, буян дүүрэн амьдрахыг бэлгэдсэн гэдэг.⁵⁹

Соёмбо үсэгт хүний танин мэдэхүйн задлан шинжилж нэгтгэн ухаарах зарчим төгс хэрэглэгдсэн⁶⁰ гэж үздэг.

Эрдэмтэн Б.Ринчин гуайн бичсэнээр Соёмбын оройд байгаа галын дөлийг илэрхийлсэн тэмдэг нь үргэлжид өөдлөн бадрах үйлсийг бэлгэдсэн байна. Соёмбод монголчуудын эртний нар, сар хоёрын дээр галын дөлийг дүрсэлж нийлүүлсэн нь Монголын ард түмэн үүрд дэлгэрэн цэцэглэж байхын ерөөлийг агуулсан. Соёмбо үсгийн дотор буй гурвалжин хоёр тэмдэг нь жад буюу сумны хошууг төлөөлсөн бөгөөд энэ нь халдаж ирэх дайсныг эсэргүүцэн няцаах утга санааг илэрхийлжээ. Хөндлөн шугам дахь тэгш өнцөгт хоёр зураас нь дээдэс, доодос цөм шударга байж, ард түмэндээ цэх шулуун зүтгэхийн санааг илтгэдэг. Үсгийн голд хэзээ ч нүдээ аньдаггүй эр, эм хоёр загас буюу арга, билгээр эрэгтэй, эмэгтэй бүх ард ямагт сонор соргог, сэцэн цэлмэг байж, өсөн үржихийг билэгдсэн. Хоёр хажуугийн босоо шугам нь бат бэх хэрэм, хаалтыг томьёолжээ. “Хоёр хүн эвтэй бол төмөр хүрээнээс бат” гэсэн ардын сэцэн үгийн агуулгыг үүгээр илэрхийлжээ. Соёмбо үсэг нь бүхэлдээ Монголын ард түмэн эв нэгдэлтэй байж, өнө бат оршихыг илэрхийлдэг.⁶¹

Галын дөлийг Соёмбод гурван салаагаар дүрсэлсний учир гэвэл, энэ гурваар ертөнцийн цагаар бол өнгөрсөн, одоо, ирээдүй, хүмүүний амьдралаар бол өвгөд хөгшид, идэр залуу, өсвөр багачуудыг төлөөлүүлдэг. Гал бол нар, сарыг орлохоос ч илүү ач тус, хүч чадалтай, өөрөөр хэлбэл, гал гаргаж чадсанаараа хүмүүс байгалийн догшин ширүүнээс өөрийгөө хамгаалах, оюун санаа, биологийн хувьд хөгжих нэгэн чухал нөхцөлөө бүрдүүлжээ. Соёмбод нар, сарыг галын дараа байрлуулж дүрсэлсний учир гэвэл, хүмүүс галыг өдөр ч, шөнө ч хэрэглэдэг бөгөөд нар, сар, гал гурав бол ухааны гэрлийг, хорвоогийн гэгээг, үүрд мөнхийн оршихуйг тэмдэглэдэг. Монголчуудын домог ёсоор, сар бол эцэг, нар бол эх хэмээн сүсэглэн биширдэг байсан. Байгалийн энэхүү эцэг, эх хоёр нь мөн хүн төрөлхтний эцэг, эх гэж зүйрлэж болно.⁶²

Монголын түүхийн салшгүй нэг хэсэг болсон төрийн бэлгэ тэмдэг, түүний үүсэл, хөгжил нь сүүлийн 100 гаруй жилийн хугацаанд манай улсын Үндсэн хуулиудад тусгагдаж, тухайн үеийн улс төр, нийгмийн байдлыг илтгэсэн утга агуулгыг өөртөө багтааж байжээ.

1.2. Монголын төрийн бэлгэ тэмдгийн түүхэн уламжлал

Монгол нутагт оршин байсан эртний нүүдэлчдийн дунд нар, сар, тэнгэр эрхсийг шүтэх шүтлэг өргөн дэлгэрсэн байсан нь археологийн олдвороор батлагддаг. Энеолитийн үеэс эхлээд хүрэл, төмрийн үеийн хадны зурагт нар, сар, од эрхсийг дүрсэлсэн, наран шүтлэгийг илэрхийлсэн дүрс нэлээд байдаг.

⁵⁹ Даш-Ёндон Б, Мөнхбаатар Л. Соёмбо сүлд: Монгол ухаан. УБ., 2015 он. 67 дахь тал.

⁶⁰ Мөн тэнд. 80 дахь тал.

⁶¹ Сэндэнхорол Б. Төрийн бэлгэ тэмдгийн уламжлал, шинэчлэл, хэрэглэх журам, түүний эрх зүйн зарим асуудал. УБ., 2012 он. 7-8 дахь талууд.

⁶² Даш-Ёндон Б, Мөнхбаатар Л. Соёмбо сүлд: Монгол ухаан. УБ., 2015 он. 81 дэх тал.

1.2.1. Хүннү гүрний төрийн бэлгэ тэмдэг

Эрт цагт монголчууд төр улс, ялгуулсан цэргийнхээ сүр хүчин, сүлд хийморийн бэлгэдлийг хүлэг морьдынхоо хур дэлээс дээжлэн авсан туг үсээр цогцлоон үйлдэж байсан учраас туг хэмээн нэрлэх болжээ. Монголын нутгаас одоогоор олдод байгаа хамгийн эртний тугийн дурсгал нь Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Бичигтийн хаданд “нэг гартаа туг барьсан морьтныг” дүрсэлсэн хадны зураг юм. Энэхүү хадны зургаас үзэхэд, эртний монголчууд бүр хүрэл зэвсгийн үеэс адуу малынхаа дэл сүүлээр туг хийж, түүнийгээ эрхэмлэн хүндэтгэж иржээ. Өөрөөр хэлбэл, адууны дэл сүүлээр хийсэн Монгол Улсын төрийн ба цэргийн туг нь хүрэл зэвсгийн үеэс уламжлалтай гэж үзэх бүрэн үндэс байна.

Умард Хүннүгийн Жижи шаньюй таван өнгийн тугтай байсан тухай сурвалжийн мэдээ байдаг. Иймд Хүннү болон эртний улсуудын үед далбаа, тугийг төрийн бэлгэдэл, цэргийн сүр хүч, цог хийморийг илэрхийлэгч хэмээн үзэн өргөн дэлгэр хэрэглэж байжээ.

Нийтийн тооллын 90 онд Умард Хүннүгийн шаньюйд төрийн хаш тамга байсан талаар сурвалж бичигт үлджээ. Модунь болон түүний дараагийн шаньюй нар Хан улсын хуандитай харилцаж байсан бичиг захидлуудын тухай хятад сурвалж бичигт тэмдэглэгдэн үлджээ. Хүннүгийн шаньюй эдгээр бичиг захидалдаа төрийн тамгаа дарж баталгаажуулдаг байжээ.

Тулгар төр байгуулагдсан 2230-аад жилийн өмнөх Хүннү гүрний үед далбаа, туг, төрийн сүлд зэрэг сүр хүч, цог хийморийг илэрхийлсэн төрийн бэлгэ тэмдгүүдийг хэрэглэдэг байжээ. Эдгээр нь монголчуудын Хаан хүний төрийн есөн бэлгэ тэмдэг гэж үздэг хаш тамга, исэр, шүхэр зэргийг Хүннү гүрний шаньюй нар хэрэглэж байсан.

Төмөр, алтаар хийсэн нар, сарны дүрстэй Хүннү гүрний сүлд Хэнтэй, Ховд аймгийн хэд хэдэн газраас олдсон нь Монголын үндэсний түүхийн музейд хадгалагдаж байдаг.⁶³

Хүннү гүрний төр ёсны энэ мэт олон уламжлал Сяньби, Жужан зэрэг дараа дараагийн улсуудаар дамжин XIII зууны монголчуудад уламжлагдсан байдаг.⁶⁴

1.2.2. Их Монгол улсын төрийн бэлгэ тэмдэг⁶⁵

Их Монгол улсын төрийн ёс, ёслол нь хоорондоо нарийн шүтэлцээтэй байсан. Монголчууд аливаа ёсчлох ажиллагааг “нэр төртэй” хийхийг чухалчилж, нэрийг төртэй хамтруулан холбоо үг хэрэглэж ирсэн нь санамсаргүй хэрэг биш юм. Төр, иргэн хоёрын харилцан шүтэлцээг давхар илэрхийлсэн утгатай ажээ.

Их Монгол улсын үед хаан төрийн эрх ёс, сүр хүчийг илтгэсэн төрийн хаш тамга, есөн хөлт цагаан сүлд, дөрвөн хөлт их хар сүлд, гэрэгэ зэрэг төрийн бэлгэ тэмдэгтэй байсан.

Сүлд, туг

Их Монгол улсад есөн хөлт цагаан туг, сүлд нь төрийн эрхэм бэлгэ тэмдэг болж байжээ. Туг, сүлд хоёр нь үндсэндээ нэг ойлголт бөгөөд улс орон, цэргийн хүчийг бадруулах цог хийморийн бэлгэ тэмдэг гэж судлаачид үздэг. “Сүлд” гэдэг нь “Сүнэсү”, “Сүнс” гэдэг үгтэй

⁶³ Bryan Miller. Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai (Miller et al. 2009). <https://www.academia.edu>

⁶⁴ Гантулга Ц., Бямбасүрэн Г. Монгол төрийн үүсэл, ёс ёслол, бэлгэдэл, хүндэтгэл, уламжлал. УБ., 2011 он. 23 дахь тал.

⁶⁵ Мөн тэнд. 54, 66, 70 дахь талууд.

язгуур нэг, амин гол гэсэн утгыг агуулдаг ажээ. Хүн амьтны амин гол сүнс байдагчлан улс гүрний эрхэмлэх гол шүтээн нь сүлд болж байжээ. Харин “туг” гэдэг үг нь туг үс, түүдэг туг, туг сүүл гэхчлэн бөөн үс гэсэн утгатай. Түүхэн сурвалж бичгүүдийг үзвэл, “Монголын нууц товчоо”-нд “Есөн хөлт цагаан туг”, “Судрын чуулган”-д “Есөн хөхөлт цагаан туг”, “Гангийн урсгал”-д мөн “Есөн хөхөлт” гэж тус тус тэмдэглэжээ.

Есөн хөлт Цагаан туг

Чингис хаан Их Монгол улсыг байгуулаад төрийн есөн хөлт Цагаан тугийг бүтээлгэн тахин шүтэж, улс орныхоо ирээдүй хойчийг даатгадаг болсон гэдэг.

Монгол төрийн үйл ариун цэвэр, шударгаар мандан бадрахын бэлгэдэл нь есөн хөлт Цагаан туганд шингэсэн байдаг. Тугийг мянган цагаан, шарга азарганы дэл, сүүлний хялгасаар шүншиглэн хөхөл хийдэг бөгөөд доор нь гурван үзүүрт ган сэрээ бүхий дүгрэг цараас доош алтан шармал хүрээ байх ба түүний доторх цагаан хялгасан хөхлийг нарийн зүссэн ямааны арьсан сураар бэхэлж, тугийн иш модонд бэхэлсэн байдаг. Тугийн иш модыг ойн тэгш ургасан хуш модоор хийх ба уг модыг авахдаа газар усаа аргадан гуйж авдаг байна.⁶⁶

Дөрвөн хөлт Хар сүлд

Чингис хааны Хар сүлд нь уг гарлын хувьд “Чингис хаан дайнд нэг удаа ялагдах болсонд хурмаст тэнгэрээс хар сүлдийг саглагар модны дээр буулгасан тул Чингис Мухулайг томилж, хар сүлдийг хээр азарганы мундаан дээр залан буулгаснаар дайнд ялж, тус тугийг хар, хээр азарганы дэлээр зуулгаж мянган олноо базааж түмэн өртгөөр тахидаг болсон байна” гэх домгийн шинжтэй эх сурвалж байдаг. Хар сүлд нь Их Монгол улсын цэргийн сүр хүч, цог хийморийг илэрхийлэх гол сүлд болж байжээ.

Хар сүлдийг Цагаан тугийн нэгэн адил тахидаг байв. Тухайн үед дайн байлдаанд мордох бүртээ ялалтыг урин дуудаж хар сүлдийг догшруулан тахиx нарийн дэг ёстой байжээ. Хар сүлдийг тахиxдаа 4 элч буюу хөл сүлдийг 4 зүгт тусгай хүмүүст даалган явуулдаг ба тэд тус тусын зүгээс азарганы дэл, тахилгын идээ шүүс, сүлдний дээл зэргийг авчирдаг байв. Үүний дараа гол тугийн хөхлийг 4 элч сүлдэнд хувь тэнцүү хуваан зүүж, шинэ авчирсан хөхлийг гол сүлдэндээ зооглуулдаг байжээ.⁶⁷

1.2.3.Юань гүрний төрийн бэлгэ тэмдэг

Юань гүрний үед Чингис хааны үеэс уламжлан хар туг, цагаан туг, алаг туг гэх гурван туг сүлд нь монголчуудын эрх чөлөө, тусгаар тогтнол, эрэлхэг дайчин баатрын хүчний бэлгэдэл болж байжээ.

Тухайн үед цагаан туг байсан эсэх тухай сурвалжийн тодорхой мэдээ баримт байхгүй байна. Харин хар туг буюу хар сүлдний тухай “Арван буянт номын цагаан түүх” болон “Юань гүрний судар” зэрэг сурвалжид тодорхой тэмдэглэгдсэн байдаг. Тухайлбал, “Хар туг – дан өнгийн ширдсэн ишинд залаа гаргаж үйлдэнэ. Мордохдоо урьдаар туг байгуулна. Хөөрөгт мориор бараа болгоно. Цэрэг буудалласан бол тугаа Юүэ хуан-мэн хаалганы баруун өнцгийн гэрт саатуулна.” гэсэн тэмдэглэл байдаг.

Хар туг бол монголчуудын цэрэг дайны сүлд туг юм. Сурвалжид хар тугийг “бусдыг айлгахын бэлгэ” гэж тэмдэглэснээс үзэхэд, дайсан этгээдийн омог зоригийг дарж, цэрэг дайчдынхаа сүр жавхааг хөгжөөдөг гэдгийг мэдэж болно. Эртний монголчууд дайнд мордохоос өмнө цэрэг дайчдынхаа омог зоригийг хөгжөөхдөө туг сүлдээ тахиж, тэнгэр газарт өргөл цацал өргөж байжээ. Юань гүрний үед энэхүү уламжлал хэвээр хадгалагдаж,

⁶⁶ Болортуяа Б. Төрийн бэлгэ тэмдгийг хэрэглэх эрх зүйн зохицуулалтын зарим асуудал. УБ., 2013 он. 17 дахь тал.

⁶⁷ Мөн тэнд. 18 дахь тал.

хар тугийг хан хүний есөн их бэлгэ тэмдгийн хамгийн тэргүүнд залж, дайсан этгээдийн дарлага болон мандаж, улаан бүрээтэй хамт төрийн эрх хүндийн нэгэн илэрхийлэл болдог байжээ.⁶⁸

Юань гүрний үед ч Их Монгол улсын төрийн есөн их бэлгэдэл нь ийнхүү уламжлал хэвээр байсныг “Дөрвөн арван буянт номын цагаан түүх” гэх сурвалжид хан хүний харьяанд байх “есөн их бэлгэ буй” гэснээс үзэж болно. Тухайлбал:⁶⁹

Хан хүний харьяанд байх есөн их бэлгэ буй

<i>Хараа ихт хар туг</i>	<i>Явдлын бэлгэ</i>
<i>Бусдыг айлгахын бэлгэ</i>	<i>Ээл ихт хүнд бүс</i>
<i>Хашгираа ихт улаан бүрээ</i>	<i>Төр тогтохын бэлгэ</i>
<i>Хамгаа хүндэтгэхийн бэлгэ</i>	<i>Өндөр талбигт сэнтий</i>
<i>Хүчин их хар хор (сум)</i>	<i>Хүнд суудлын бэлгэ</i>
<i>Бие сахиухын бэлгэ</i>	<i>Түшиг сайн өрлөгүүд</i>
<i>Цог ихт шар хэнгэрэг</i>	<i>Найз нар арга бэлгийн бэлгэ</i>
<i>Олноо өргөгдөхийн бэлгэ</i>	<i>Түшиг сайн өрлөгүүд</i>
<i>Зангарга ихт алмаас илд</i>	<i>Найз нар арга бэлгийн бэлгэ</i>
<i>Засаг явуулахын бэлгэ</i>	<i>Есөн их бэлгийг</i>
<i>Чийрэг сайн алтан эмээл</i>	<i>Есөн өрлөгүүд мэд.</i>

1.2.4.Эл хаант улсын төрийн бэлгэ тэмдэг

Эл хаант улсын хааны нэгэн гол бэлгэ тэмдэг нь төрийн далбаа, туг ба төрийн хэнгэрэг байв. Хааны өргөөнд төрийн далбаа, цэргийн туг мандаж байсан ба хааны хажууд залрах урт иштэй тугийг хариуцсан тугчин гэх албат байжээ. Тугчны хажууд ордны найрал хөгжимчид байнга дагалдан явах ба төрийн их хэнгэргийг тэд мөн дэлдэж байжээ. Далбаа, туг болон хэнгэргийг хамгаалах, зөөвөрлөх ажлыг хариуцсан цэргийн тусгай анги мөн байжээ.⁷⁰

Төрийн бэлгэ тэмдэг болсон төрийн далбаа, туг, хэнгэрэг нь зөвхөн хааны мэдэлд байгаагүй. Эл хааны зүгээс төрийн, эсхүл шашны албан тушаалд томилогдсон түшмэлд тухайн үеийн төрийн хүндэтгэлийн ёс журмын дагуу албанд томилогдсон тухай хааны зарлигийн хамт туг, бөмбөрийг илгээдэг байжээ. Мөн Эл хаант улсын хааны зараалаар гадаад орон руу явж байсан элч нар мөн энэ эрхийг эдэлдэг байжээ.

1.2.5.Олноо өргөгдсөн Богд хаант Монгол Улсын төрийн сүлд

1911 оны эцсээр Манж Чин улсаас тусгаар тогтнолоо сэргээсэн Монгол Улс байгуулагдсаны дараа төрийн ёс, ёслолыг цэгцэлж журамлахдаа үндэсний уламжлалт соёлыг тусгасан төрийн бэлгэ тэмдэг хэрэглэх болсон. Тусгаар Монгол Улсын төрийн албан ёсны бэлгэ тэмдэг нь Өндөр гэгээн Занабазарын зохиосон Соёмбо үсгийн эхэнд байрлах титэм үсгийг төрийн сүлд болгож, түүнийг улсын туг, төрийн тамганы голд байрлуулан дээдлэх болсон.⁷¹

⁶⁸ Гантулга Ц., Бямбасүрэн Г. Монгол төрийн үүсэл, ёс ёслол, бэлгэдэл, хүндэтгэл, уламжлал. УБ., 2011 он. 93 дахь тал

⁶⁹ Мөн тэнд. 72 дахь тал.

⁷⁰ Мөн тэнд. 136 дахь тал.

⁷¹ Сэндэнхорол Б. Төрийн бэлгэ тэмдгийн уламжлал, шинэчлэл, хэрэглэх журам, түүний эрх зүйн зарим асуудал. УБ., 2012 он. 5, 6 дахь талууд.

Соёмбын дүрслэлд Монголын эртний сүлд болох нар, сар, галын дүрс хийгээд сав шим ертөнц, орон, цаг, хүн амьтан, төр улс, арга билгийн гүн утга бэлгэдэл шингэсэн байдаг.

Тухайлбал, Соёмбын хамгийн дээд хэсэгт байгаа гал нь айл өрх, улс хотлоороо өнгөрсөн, одоо, ирээдүйд үүрд мандан бадрахыг, нар, сар нь Монголын ард түмэн мөнхөд цэцэглэн хөгжих, гурвалжин нь сум мэт хурц, эрэмгий байхыг, загас нь өнөр өтгөн, сонор соргогийг, хажуугийн босоо шугам нь хэрэм мэт бат байхыг бэлгэджээ. Соёмбын “Э, бам” үсэг нь арга, билиг хослохыг, бадам язгуурын төр шашнаа ариунаар мандуулахыг бэлгэдсэн утгатай. Энэ мэтчилэн төрийн сүлд нь Монгол Улс өнөд эрх чөлөөт, тусгаар улс байхыг бэлгэдсэн улс төрийн гүн агуулгатай аж. Шашин, төрийг хослон барьсан хаант төртэй Монгол Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг нь төрийн болон шашны зан заншлыг хослон илтгэсэн эрхэмсэг оршихуйн бэлгэдэл байв.⁷²

1.2.6. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын төрийн сүлднүүд

1924 оны сүлд тэмдэг

1921 оны Ардын хувьсгалын үр дүнд байгуулагдсан Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс нь (БНМАУ) 1924 онд Өндөр гэгээн Занабазарын зохиосон Соёмбо үсгийг “улсын сүлд тэмдэг”-ээ болгосон. Улсын сүлд тэмдгийг БНМАУ-ын далбаа, төрийн тамганы голд байрлуулж, тусгаар улсын бэлгэ тэмдэг болгон дээдэлсэн байна.

1924 оны 11 дүгээр сарын 26-ны өдөр Их Хурлаас баталсан анхдугаар Үндсэн хуулийн 6 дугаар бүлэгт БНМАУ-ын төрийн шинэ бэлгэ тэмдэг болох улсын сүлд тэмдэг, далбаа, төрийн тамга гурвыг анх удаа хуульчилсан байв.

Үндсэн хуулийн 48 дугаар зүйлд “Улсын сүлд тэмдэгт дээр дурдсан соёмбо үсэг, түүний доод этгээдэд бадамлянхуа цэцгийн зураг бүхий сүлд тэмдэг хэрэглэн явуулбал зохино.” гэж заасан байна.

БНМАУ 1924-1940 оны хооронд 16 жил уламжлалт Соёмбо тэмдгийг сүлдээ болгон хэрэглэж байсан.

1940 оны сүлд тэмдэг

1940 оны 06 дугаар сарын 30-ны өдөр БНМАУ-ын VIII Их хурлаас баталсан шинэ Үндсэн хуулиараа “Хөдөлмөрчдийн тусгаар тогтносон улс” болж, “сүлд тэмдэг”-ээ шинэчилсэн байна.

Шинэ сүлд тэмдэг нь тухайн үеийн бодлого, үзэл суртлын нөлөөнөөс ангид байгаагүй ч эх орон, эдийн засаг, хүн ардаа төлөөлүүлэн дүрсэлж, улс орноо богино хугацаанд хөгжүүлэх, үргэлжид оршихын бэлгэдлийг илэрхийлсэн байв. Ийнхүү Соёмбо үсэг өөрчлөгдөж, социализм, коммунизмын зүг тэмүүлсэн үзэл санаа бүхий шинэ сүлд тэмдэгтэй болсон юм.⁷³

⁷² Гантулга Ц., Бямбасүрэн Г. Монгол төрийн үүсэл, ёс ёслол, бэлгэдэл, хүндэтгэл, уламжлал. УБ., 2011 он. 192, 195 дахь талууд.

⁷³ Мөн тэнд. 232 дахь тал.

БНМАУ-ЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ
(1940 оны 06 дугаар сарын 30-ны өдөр)

Ерэн хоёрдугаар зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын сүлд тэмдэг бол дугуй хэлбэртэй, дунд нь Монгол Улсын хангай, тал, говь нутаг дээр нарны зүг уурга бариад давхиж яваа морьтой ард байх ба дугуйн хөвөөгөөр өвс ногооны дээр хонь, үхэр, тэмээ, ямааны толгойг хоёр талд зурж, дугуйн дээд талыг дан алхан хээгээр хүрээлэн, дунд таван хошуу тэмдэг байна. Өвс ногооны доод уулзварт улаан лент дээр “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс” хэмээсэн байна.

Эх сурвалж: Амарсанаа Ж., Энхжин Ц. Монгол Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг. УБ., 2014 он. 14 дэх тал.

Энэхүү сүлд тэмдгийг тухайн үеийн нам, засгийн бодлогын дагуу хийсэн аж. Өөрөөр хэлбэл, сүлд тэмдгийн илэрхийлэх гол санаа нь Монгол Улсын малын тоо толгойг 200 саяд хүргэх зорилго, төлөвлөгөөний дагуу хийгдэж байжээ. (Ардын зураач Н.Цүлтэмийн АИХ-ын хуралдаанд хэлсэн үгнээс)

1940 оны БНМАУ-ын сүлд тэмдэг

1945 оны БНМАУ-ын төрийн сүлд

Тус сүлд тэмдгийг 20 жил хэрэглэхдээ түүнд нэг удаа өөрчлөлт орсон байна. Энэ нь манай улс монгол бичгээс шинэ буюу кирилл үсэгт шилжсэнтэй холбоотойгоор БНМАУ-ын Ардын Их Хурал (АИХ)-ын Тэргүүлэгчдийн 1945 оны 79 дүгээр зарлигаар хуучин үсгээр “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс” гэж бичсэн байсныг шинэ үсгээр товчлон “БНМАУ” гэж өөрчилжээ.

Нэр томьёоны хувьд 1940 онд батлагдсан БНМАУ-ын Үндсэн хуульд “сүлд тэмдэг” гэж томьёолсон бол 1945 онд батлагдсан АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн зарлигт “Төрийн сүлд” гэж өөрчилсөн байна.

УИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

БНМАУ-ЫН АРДЫН ИХ ХУРЛЫН ТЭРГҮҮЛЭГЧДИЙН ЗАРЛИГ

1945 оны 08 дугаар
сарын 24-ний өдөр

Дугаар 79

Улаанбаатар
хот

БНМАУ-ын Төрийн сүлдний доод талын лент дээр манай улсын нэр монгол хуучин үсгээр бичигдсэнийг шинэ үсэг болгон өөрчлөх тухай

Б.Н.М.А.Улсын Их Хурлын Тэргүүлэгчдээс ТОГТООХ нь:

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Төрийн сүлдний доод талын лент дээр манай улсын нэр монгол хуучин үсгээр бичигдсэнийг шинэ үсгээр товчлон “БНМАУ” гэж өөрчилсүгэй.

Б.Н.М.А.УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН
ТЭРГҮҮЛЭГЧДИЙН ДАРГА

САМБУУ

Б.Н.М.А.УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН
ТЭРГҮҮЛЭГЧДИЙН НАРИЙН БИЧГИЙН ДАРГА

ШАРАВ

*Эх сурвалж: Амарсанаа Ж., Энхжин Ц. Монгол
Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг. УБ., 2014 он. 38 дахь
тал.*

1960 оны төрийн сүлд

БНМАУ 1960 онд батлагдсан Үндсэн хуулиараа “социалист улс” болж, энэхүү чиг баримжааныхаа дагуу Төрийн сүлдээ дахин шинэчилжээ. Төрийн сүлд нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй болсон нь тухайн үеийн социалист орнуудын төрийн сүлдэнд түгээмэл дүрслэгдэж байв.

Шинэ төрийн сүлдний магнайд алтан Соёмбо үсэг бүхий таван хошууг байрлуулсан нь онцлогтой.

Энэхүү сүлдийг 1992 он хүртэл 32 жил хэрэглэсэн байна.

Үндсэн хуульд заасны дагуу БНМАУ-ын төрийн сүлд бол тухайн үеийн төрийн мөн чанар, улс түмний найрамдлын үзлийг илэрхийлэн, манай орны үндэсний болон эдийн засгийн онцлогийг үзүүлжээ.

БНМАУ-ЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ (1960 оны 07 дугаар сарын 06-ны өдөр)

Ер дүгээр зүйл. Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын төрийн сүлд бол төрийн мөн чанар, улс түмний найрамдлын үзлийг илэрхийлэн, тус орны үндэсний болон эдийн засгийн онцлогийг үзүүлсэн байна.

БНМАУ-ын сүлд бол тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй байна. Тарианы ишийг хүрд араагаар холбож, эдгээрийг “БНМАУ” гэсэн үсэг бүхий улаан, цэнхэр өнгийн туузаар ороож зангидсан байна.

Сүлдний төвд БНМАУ-ын хангай, говь, тал хосолсон нутгаар мандах коммунизмын наран өөд хурдалж яваа морь унасан хөдөлмөрчин хүн зурсан байна.

Сүлдний магнайд тариан түрүүний хоёр үзүүрийн хооронд дундаа алтан соёмбо үсэг бүхий таван хошуу байна.

*Эх сурвалж: Амарсанаа Ж., Энхжин Ц. Монгол
Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг. УБ., 2014 он. 20 дахь
тал.*

Энэхүү сүлд тэмдгийн илэрхийлэх гол санаа нь тухайн үед Монгол орныг хөдөө аж ахуй-үйлдвэрлэлийн орон болгох гэсэн нам, засгийн бодлогын дагуу хийгдэж байжээ. (Ардын зураач Н.Цүлтэмийн АИХ-ын хуралдаанд хэлсэн үгнээс)

БНМАУ-ын АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1988 оны 107 дугаар зарлигаар БНМАУ-ын Төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай дүрмийг баталжээ. Уг дүрмийн дагуу Төрийн сүлд нь “БНМАУ-ын социалист төрийн мөн чанар тусгаар тогтносон бүрэн эрхт байдал, тухайн үеийн Монгол ардын хувьсгалт нам (МАХН)-ын удирдан чиглүүлэх роль, ажилчин анги, хоршоолсон ард/малчид, тариаланчид/хөдөлмөрч сэхээтний бат холбоо, социалист нийгэм цогцлон байгуулж байгаа Монголын ард түмний эрхэм дээд хүсэл эрмэлзэл, улс түмний энх тайван, найрамдлын үзэл санааг илэрхийлнэ.”

БНМАУ-ЫН АРДЫН ИХ ХУРЛЫН ТЭРГҮҮЛЭГЧДИЙН ЗАРЛИГ

1988 оны 07 дугаар
сарын 19-ний өдөр

Дугаар 107

Улаанбаатар
хот

Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай дүрэм

НЭГ. Нийтлэг үндэслэл

1.БНМАУ-ын Төрийн сүлд, Төрийн далбаа, Төрийн дуулал нь БНМАУ-ын Төрийн бэлгэ тэмдэг юм.

БНМАУ-ын Төрийн сүлд, Төрийн далбаа, Төрийн дуулал нь БНМАУ-ын социалист төрийн мөн чанар тусгаар тогтносон бүрэн эрхт байдал, МАХН-ын удирдан чиглүүлэх роль, ажилчин анги, хоршоолсон ард/малчид, тариаланчид/хөдөлмөрч сэхээтний бат холбоо, социалист нийгэм цогцлон байгуулж байгаа Монголын ард түмний эрхэм дээд хүсэл эрмэлзэл, улс түмний энхтайван, найрамдлын үзэл санааг илэрхийлнэ.

2.БНМАУ-ын Төрийн сүлдийг дүрслэх, байрлуулах, Төрийн далбааг дүрслэх, мандуулах, Төрийн дууллыг эгшиглүүлэх журмыг энэ дүрмээр тогтооно.

3.Улс, хоршоолол, олон нийтийн байгууллага, тэдгээрийн албан тушаалтан БНМАУ-ын Төрийн сүлдийг дүрслэх, мандуулах, Төрийн дууллыг эгшиглүүлэхэд энэ дүрмийн заалтыг нарийн чанд сахин биелүүлбэл зохино.

4.БНМАУ-ын Төрийн бэлгэ тэмдгүүдийг нандигнан эрхэмлэж гүнээ хүндэтгэх нь БНМАУ-ын иргэн бүрийн эх оронч журамт үүрэг мөн.

ХОЁР. БНМАУ-ын Төрийн сүлд

5.БНМАУ-ын Үндсэн хуульд заасан ёсоор БНМАУ-ын Төрийн сүлд бол төрийн мөн чанар, улс, түмний найрамдлын үзэл санааг илэрхийлэн, тус үндэсний болон эдийн засгийн онцлогийг үзүүлсэн байна.

БНМАУ-ын Төрийн сүлд нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй байх бөгөөд тарианы ишийг хүрд араагаар холбож, эдгээрийг “БНМАУ” гэсэн үсэг бүхий улаан, цэнхэр өнгийн туузаар ороож зангидсан байна.

Төрийн сүлдний төвд БНМАУ-ын хангай, говь, тал хосолсон нутгаар мандах коммунизмын наран өөд хурдалж яваа морь унасан хөдөлмөрчин хүн зурсан байна.

Төрийн сүлдний магнайд тариан түрүүний хоёр үзүүрийн хооронд дундаа алтан соёмбо үсэг бүхий таван хошуу байна.

6.Төрийн сүлдийг өнгө ялгах буюу ялгахгүйгээр дүрсэлж болно. БНМАУ-ын Төрийн сүлдний өнгө ялгасан дүрслэлд морь унасан хөдөлмөрчин хүн, хүрд араа, уулын мөнх цас цагаан, нар, түүний цацраг, тариан түрүү, соёмбо болон “БНМАУ” гэсэн үсэг, таван хошууны хүрээ алтан шар, таван хошуу улаан, тэнгэр цэнхэр, уул хөх, мод хар ногоон, тал ногоон, говь шар, тууз нь БНМАУ-ын Төрийн далбааны өнгөтэй байна.

Эх сурвалж: Амарсанаа Ж., Энхжин Ц. Монгол Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг. УБ., 2014 он. 51 дэх тал.

1.2.7.Монгол Улсын Төрийн сүлд

Нэг нам дангаар ноёрхсон улс төрийн дэглэмийг халж, олон намын тогтолцоо, олон ургалч үзлийг хүлээн зөвшөөрсөн зарчмын цоо шинэ өөрчлөлтийг⁷⁴ авчирсан ардчилсан хувьсгалын үр дүнд 1992 оны 01 дүгээр сарын 13-ны өдөр Монгол Улсын ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийг баталсан.

Үндсэн хуулийн Арван хоёрдугаар зүйлд Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдгийн талаар тусгасан.

Үндсэн хуульд Төрийн сүлд, туг, далбаа, дуулал нь Монголын ард түмний түүхэн уламжлал, хүсэл тэмүүлэл, эв нэгдэл, шударга ёс, цог хийморийг илэрхийлэхийг заасан.

МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ (1992 оны 01 дүгээр сарын 13-ны өдөр)

Арван хоёрдугаар зүйл.

1.Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдэг нь Төрийн сүлд, туг, далбаа, тамга, дуулал мөн.

2.Төрийн сүлд, туг, далбаа, дуулал нь Монголын ард түмний түүхэн уламжлал, хүсэл тэмүүлэл, эв нэгдэл, шударга ёс, цог хийморийг илэрхийлнэ.

3.Төрийн сүлд нь ариун цагаан өнгийн бадам цэцэг суурьтай, төгсгөлгүй үргэлжлэн дэлгэрэх түмэн насан хээгээр хөвөөлсөн, мөнх тэнгэрийг бэлгэдсэн дугариг хөх дэвсгэртэй байна. Сүлдний төв хэсэгт Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, цог хийморийг илтгэсэн алтан соёмбо, эрдэнийн хүлгийг хослуулан дүрсэлсэн байна. Сүлдний хүрээний магнайн хэсэгт эрт, эдүгээ, ирээдүй гурван цагийг бэлгэдсэн хүслийг хангагч чандмань эрдэнэ, доод хэсэгт эх газрыг төлөөлсөн ногоон өнгийн уулан хээ, ашид дэвжихийн өлзий хутаг оршсон хүрдийг тус тус дүрсэлнэ. Хүрдийг хадгаар дээдлэн сүлжсэн байна.

7.Төрийн бэлгэ тэмдгийг дээдлэн хэрэглэх журам, төрийн дууллын үг, аяыг хуулиар бататгана.

Эх сурвалж: Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем
– <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>

Шинэ Үндсэн хуулийн хэлэлцүүлгийн үеэр АИХ-ын 396 дугаар тойргийн депутат, Улсын Бага Хурал (УБХ)-ын нарийн бичгийн дарга Б.Чимид Төрийн сүлдний талаар ийнхүү ярьж байсан нь АИХ-ын хуралдааны тэмдэглэлд үлдсэн байна: “...ард түмний элчийн хувьд тангараг өргөнө гэдэг бол төрд биш Төрийн сүлдэнд өргөж байгаа юм. Төрийнхөө бэлгэ тэмдэг гэж хэлж байгаа энэ үед хоёр янзаар авч үзэж байна. Төрийн шүтээн гэдэг маягаар үзэж байгаа. Тийм учраас тэр утгаар Төрийн сүлдэндээ өргөхөөр хийсэн. Өөрөөр хэлбэл, төр ёсыг хүндэтгэсэнээ үзүүлж байна...”

Монгол Улсын төрийн бэлгэ тэмдгийг хэрэглэх талаар бие даасан хууль 1994 онд батлагдсан. Төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай хуулийн зорилт нь Монгол Улсын Төрийн сүлд, туг, далбаа, тамгыг үйлдэх, дүрслэх, дээдлэн хэрэгжүүлэх журам болон Төрийн дууллыг хуульчлан бататгахад оршино. Монгол Улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлын бэлгэ тэмдэг нь Төрийн сүлд, туг, далбаа, тамга, дуулал байна.

⁷⁴ Чимид Б. Үндсэн хуулийн мэдлэг. УБ., 2008 он. 38 дахь тал.

ТӨРИЙН БЭЛГЭ ТЭМДГИЙН ТУХАЙ ХУУЛЬ

(1994 оны 5 дугаар сарын 20-ны өдөр)

4 дүгээр зүйл. Төрийн сүлд

Үндсэн хуулийн Арван хоёрдугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт зааснаар Төрийн сүлд нь ариун цагаан өнгийн бадам цэцэг суурьтай, төгсгөлгүй үргэлжлэн дэлгэрэх түмэн насан хээгээр хөвөөлсөн, мөнх тэнгэрийг бэлгэдсэн дугираг хөх дэвсгэртэй байна. Сүлдний төв хэсэгт Монгол улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдал, цог хийморийг илтгэсэн алтан соёмбо, эрдэнийн хүлгийг хослуулан дүрсэлсэн байна. Сүлдний хүрээний магнайн хэсэгт эрт, эдүгээ, ирээдүй гурван цагийг бэлгэдсэн хүслийг хангагч чандмань эрдэнэ, доод хэсэгт эх газрыг төлөөлсөн ногоон өнгийн уулан хээ, ашид дэвжихийн өлзий хутаг оршсон хүрдийг тус тус дүрсэлнэ. Хүрдийг хадгаар дээдлэн сүлжсэн байна.

5 дугаар зүйл. Төрийн сүлдийг үйлдэх, дүрслэх

1.Төрийн сүлдийг өнгө ялгах буюу ялгахгүйгээр үйлдэж дүрсэлж болно.

2.Төрийн сүлдийг өнгө ялган үйлдэх буюу дүрслэхэд соёмбо, эрдэнийн хүлэг, түмэн насан хээ, хүрд нь алтан шар, тэнгэр нь хөх, уулан хээ нь тодоос шингэрээж гурваар дагнасан ногоон, бадам цэцэг нь алтан шар өнгийн хүрээтэй цагаан, хадаг нь алтан шар утсаар хүрээлсэн цэнхэр, чандмань эрдэнэ нь ногоон, улаан, хөх өнгийг дөрвөөр дагнаж алтан шар өнгийн зураасаар хүрээлсэн байна. Төрийн сүлдний чандмань эрдэнэ, түмэн насан хээ, бадам цэцэг нь элгэн хүрэн дэвсгэр дээр байрлана.

3.Төрийн сүлдийг үйлдэх, дүрслэхдээ түүний хэмжээнээс үл хамааран Үндсэн хуульд хавсаргасан эх загварт заасан тэг, харьцааг чанд баримтална.

Эх сурвалж: Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем
– <https://legalinfo.mn/mn/detail/367>

1.3.1992 оны Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үед төрийн сүлдний талаар иргэд, АИХ-ын депутатуудаас гарч байсан саналын тойм

Монгол Улсын ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийг боловсруулах, хэлэлцэх явцад манай улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхийн бэлгэ тэмдэг болсон төрийн сүлдийг өөрчлөх эсэх талаар ард иргэд, АИХ-ын депутатууд, уран бүтээлчид “хамтынхаа оюун ухаанаар улсынхаа зан заншил, түүх, соёл, бэлгэ дэмбэрлийг нь бодож одоо, ирээдүй энэ цагаа харьцуулан үзэж” (АИХ-ын 71 дүгээр тойргийн депутат Т.Ядамсүрэнгийн АИХ-ын хуралдаанд хэлсэн үгнээс) сайтар хэлэлцэж шийдвэрлэсэн байна.

Энэ үеэр АИХ-д төрийн бэлгэ тэмдгийн асуудлаар ажлын хэсэг байгуулан ажиллуулж, үүнд 200 орчим зураач, уран бүтээлчид янз бүрийн мэргэжлийн хүмүүс албан ёсоор оролцож, мэргэжлийн урлагийн байгууллагуудаас төрийн сүлдний загвар зохиох уралдаан зарлаж, шилдэг бүтээлүүдээр нь Төрийн ордонд үзэсгэлэн гаргаж байжээ.

Төрийн сүлдний загварыг бүтээх гэж олон уран бүтээлчид ухаанаа зарсны дотроос зураач Ц.Ойдовын бүтээл шалгарчээ.⁷⁵

1.3.1.Иргэдээс ирүүлсэн саналын талаар

Үндсэн хуулийн хэлэлцүүлгийн үеэр зөвхөн төрийн бэлгэ тэмдэгтэй холбоотой асуудлаар иргэдээс давхардсан тоогоор 1000 гаруй захидал, бичиг, зөвлөмж, санал, хүсэлт, шүүмжлэл иржээ. Иргэд өөрсдийн зохиосон төрийн сүлд, тамга, туг, далбааны зургийг болон төрийн дууллын үгийг ирүүлэх, биеэрээ авчрах, мөн утас, цахилгаанаар зөвлөх, саналаа илэрхийлэх, шүүмжлэн сайжруулах, амжилт ерөөж хүсэх зэрэг олон хэлбэрээр идэвхтэй оролцжээ.

⁷⁵ Болортуяа Б. Төрийн бэлгэ тэмдгийг хэрэглэх эрх зүйн зохицуулалтын зарим асуудал. УБ., 2013 он. 9 дэх тал.

Иргэдийн зөвлөмж, санал, хүсэлт, шүүмжлэлийг АИХ-ын хуралдаанд багцлан танилцуулж байснаас үзэхэд, улсын нэр, үндсэн хуулийн нэр, төрийн сүлд, далбаа, дууллыг хэвээр нь үлдээх санал нэлээдгүй гарч байжээ. Ийм саналтай иргэдийн үзэж байгаагаар 1960 оны Төрийн сүлд нь Монгол Улсыг болон монголчуудын ахуй, хүсэл зоригийг илэрхийлж чадсан, олон нийтийн санаа сэтгэлд нийцсэн, олон улсад танигдсан бөгөөд шинэ төрийн сүлд баталсан тохиолдолд улсын хилийн бүх шонг өөрчлөхөөс эхлээд их хэмжээний зардал гарна гэж байжээ. Үүнээс гадна Төрийн сүлдийг хэвээр үлдээж, Үндсэн хууль дахь зөвхөн түүний тайлбарыг өөрчлөх саналыг иргэдээс гаргаж байжээ.

Төрийн сүлдийг өөрчлөх саналтай иргэдийн зүгээс дараах өөрчлөлтүүдийг санал болгож байв. Үүнд:

- гал, нар, сар гурваа дээдэлсэн алтан соёмбыг дүрслэх;
- 1960 оны төрийн сүлдний морийг үлдээж, бусад элементүүдийг өөрчлөх;
- 1960 оны төрийн сүлдний таван хошуу малыг үлдээх;
- моринд хоёр жигүүр нэмэх;
- хүн, морь, гал, нар, сарыг оруулах;
- соёмбо үсэг, морио хийсвэр маягаар өөрчлөн дүрслэх;
- Чингисийн цагаан шонхор шувууг цэлмэг тэнгэрт мандуулах;
- шувууг дүрслэх;
- арсланг дүрслэх;
- монгол хоточ нохойг дүрслэх;
- Монголын байгалийг дүрслэх зэрэг санал гарчээ.

Үүний зэрэгцээ Монгол Улсын Шинжлэх ухааны академийн Философи, социологи, эрхийн хүрээлэнгээс “Улс орны амьдрал, олон түмний санаа бодолд” сэдэвт тухайн үеийн нийгмийн санаа бодлын төлөв байдлын судалгааг 1991 оны 04, 09 дүгээр саруудад хийсэн байна. Эхний судалгаанд Улаанбаатар, Дархан, Говь-Алтай, Хэнтий, Өмнөговь, Өвөрхангай аймгийн 12 сум, 100 гаруй байгууллагын 1300 хүн⁷⁶, хоёр дахь судалгаанд Улаанбаатар, Архангай, Говь-Алтай, Дундговь, Сүхбаатар аймгийн 11 сум, 100 гаруй байгууллагын 1118 хүн⁷⁷ тус тус хамрагджээ.

Энэхүү социологийн судалгаанд оролцогчдын 55-72 хувь нь улсын нэр, төрийн сүлд, далбааг хуучин хэвээр нь байлгах, 12-29 хувь нь өөрчлөх саналтай байжээ.

Хүснэгт. Улсын нэр, төрийн сүлд, далбааг өөрчлөх эсэх талаарх санал, хувиар

№	Үзүүлэлт	1991.04 сард			1991.09 сард		
		Өөрчлөх хэрэгтэй	Өөрчлөх хэрэггүй	Мэдэхгүй	Өөрчлөх хэрэгтэй	Өөрчлөх хэрэггүй	Мэдэхгүй
1	Улсын нэр	16.6	72.5	9.6	12.8	72.0	14.8
2	Төрийн сүлд	29.5	55.1	14.2	16.5	63.9	19.3
3	Төрийн далбаа	21.8	60.4	16.5	13.6	66.0	20.0

Эх сурвалж: Уртнасан Ц., Сарантуяа О. Улс орны амьдрал олон түмний санаа бодолд. Социологийн цуврал судалгааны тайлангийн эмхэтгэл. УБ., 2007 он. 48 дахь тал.

⁷⁶ Уртнасан Ц., Сарантуяа О. Улс орны амьдрал олон түмний санаа бодолд. Социологийн цуврал судалгааны тайлангийн эмхэтгэл. УБ., 2007 он. 7 дахь тал.

⁷⁷ Мөн тэнд. 31 дэх тал.

АИХ-ын 1991 оны 11 дүгээр сарын 13-ны өдрийн хуралдаанд БНМАУ-ын Ерөнхийлөгч, Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах ажлын зохион байгуулах комиссын дарга П.Очирбат "Монгол Улсын Их цааз (Үндсэн хууль)-ын төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлсэн дүн, шинэ төслийн тухай" илтгэлийг тавьсан байна. Уг илтгэлийн "Их цаазын төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлсэн дүн"-гийн төрийн сүлдтэй холбоотой асуудлыг энд эшлэн авлаа:

“...Монгол Улсын Их цааз (Үндсэн хууль)-ын төслийг 1991 оны 06 дугаар сарын 10-наас 1991 оны 09 дүгээр сарын 01-ний өдрийн хооронд ард нийтээр хэлэлцүүлж дүгнэсэн бөгөөд төслийн талаар манай иргэд өөрсдийн санал бодлоо одоо ч хүртэл ирүүлсээр байна... Бүхэлд нь үзвэл, төслийг нийт 7 мянга гаруй байгууллага, хамт олон хурлаараа хэлэлцэж, түүнд 900 мянга гаруй хүн оролцож, давхардсан тоогоор 200 мянга гаруй санал гарсан байна. Эдгээр саналыг яам, тусгай газар, нам олон нийтийн болон эрдэм шинжилгээний байгууллагууд, аймаг, хотын гүйцэтгэх захиргаанд шүүж үзээд, яам, газар байгууллага, орон нутгийн хэмжээнд шийдвэрлэх асуудлыг түүгээрээ ярилцаж, төсөлтэй шууд холбогдох 8000 гаруй саналыг түүвэрлэж комисст ирүүлсэн... Түүнчлэн комисст 1200-гаад хүн саналаа бичиж ирүүлсэн. Комисс хөдөлмөрчдөөс ирүүлсэн саналыг судлан боловсруулж, төсөлд тусгах, төслийг найруулан засах үүрэг бүхий эрдэмтэн, мэргэжилтнүүдийг оролцуулсан ажлын 11 хэсэг байгуулан ажиллууллаа...

Хэлэлцүүлгийн явцад гарсан саналыг төслийн бүлэг, тус бүрээр авч үзвэл, 1,5 хувь нь удиртгал хэсгийн талаар, **26.4 хувь Нэгдүгээр бүлгийн талаар**, 21.1 хувь нь Хоёрдугаар бүлгийн талаар, 40.8 хувь нь Гуравдугаар бүлгийн талаар, 8.8 хувь нь Дөрөвдүгээр бүлгийн талаар, 1.4 хувь нь Тавдугаар бүлэгтэй холбогдсон санал байна. Эдгээр бүх саналыг цахим тоолуурт оруулж, бусад хуультай эрх зүй, улс төр судлалын үүднээс харьцуулан дүгнэлт хийж үзээд, 44.3 хувийг төсөлд ямар нэгэн хэлбэрээр тусгалаа.

...төрийн бэлгэ тэмдгийн талаар олон санал ирсэн байна. Тэдгээрийн нэлээд хэсэг нь одоогийн сүлд, далбааг хэвээр үлдээх, нөгөө нь сүлдийг соёмбо болгож, далбааг хөх өнгөтэй болгож өөрчлөх, гурав дахь нь 1960 оноос өмнөх уламжлалыг сэргээхийг санал болгожээ.” гэсэн байна.

1.3.2. АИХ-ын депутатуудаас гарсан саналын талаар

АИХ-ын депутатуудын дунд ч төрийн сүлдээ өөрчлөх эсэх талаар олон санал гарч, нэлээдгүй хэлэлцэж байж нэгдсэн саналд хүрч байжээ. Гарсан саналуудыг тоймлон үзье.

- *Төрийн сүлдээ өөрчлөх шаардлагагүй гэсэн саналтай зарим депутатуудын АИХ-ын хуралдаанд хэлсэн үгнээс:*

Н.Төмөртоогоо (422 дугаар тойргийн депутат): “...Манай хөдөө орон нутгийн ард түмэн, манай хөдөлмөрчид бол төрийнхөө сүлдэнд залбирч байдаг...”

Д.Жагварал (104-р тойргийн депутат): “...Монголчууд бурхнаасаа салангуут төрийнхөө сүлдийг түшиж авсан нь үнэн юмаа. Түмэн олны минь амь амьдралаа даатгасан байгаа ийм сүлд ээ. Өдрийн од шиг ганц сансрын нисэгч минь эх орон дээгүүрээ явахад ээж, аавтай нь цуг алтан соёмбот туг нь даллаж байсныг бодоход, үүнд үнэхээр хайр нь шингэсэн байгаа юм. Өнөөдөр үүнийгээ солино гэхэд эд нөхөд ч гэсэн нэгийг бодож суугаа байх аа гэж бодож байна. Ийм учраас төрийн минь сүлд рүү хамаагүй дайрвал амиа хорлоно гэж 10 хүн мэдэгдсэн явдал ч бидэнд бас нэгийг бодогдуулж байгаа юм. Их цаазын төсөлд Монгол Улсад засгийн бүх эрхийг ард түмэн мэднэ гэж заасан байна. Үнэхээр түүний баталгаа энэ сүлдэнд байж байгаа нь харагдаж байгаа юм. Иймд ардаа хүндэлсэн төрийн минь сүлд бат оршихын үндэс энэ болох болов уу гэж бодож байна. Сүлдэндээ мөнхөрсөн ард түмэн минь

төрийнхөө хуулийг дээдлэн сахихын тулд төрийн минь өлмий бат оршиж, мэлмий тунгалаг байхын өлзий хутаг орших болов уу гэж бодож байна...”

С.Рэнцэнбал (58 дугаар тойргийн депутат): “...Улсын нэр, хуулийн нэр, сүлд гурвыг хуучнаар нь үлдээх саналтай байна. Улс орны хэмжээнд улс нийгмийн маань гол баялаг мал сүрэг маань байсан, одоо ч байгаа, цаашдаа ч байх ийм нөхцөлд улс орон даяар бэлгэдэл болгон сүлдэндээ дээдэлсэн халуун хошуут молор эрдэнэ морьт сүлдээ монголчууд малаа бараагүй цагт солих ёсгүй гэдэг үзэл баримтлал дээр үнэхээр малчин ард маань бол хатуу зогсож санал бодлоо илэрхийлсээр байгааг өнөөдрийн Их Хурал анхаарахгүй өнгөрч болохгүй байхаа гэж үзэж байна...”

Д.Шагдар (398 дугаар тойргийн депутат): “...Манай улсын хэмжээн дээр гарах энэ төрийн сүлд, далбаа, соёмботой холбоотой ийм зардлууд миллиардаар яригдах байх гэж бодож байна...”

- *Төрийн сүлдээ өөрчлөх шаардлагатай гэсэн саналтай зарим депутатуудын АИХ-ын хуралдаанд хэлсэн үгнээс:*

Г.Баасанжав (57 дугаар тойргийн депутат) “...Сүлд, далбаа, тэмдгийг өөрчлөх шаардлага байна гэж үзэж байна. Энэ нь төрийн хуучин тогтолцооны үеэс шинэ тогтолцоонд шилжиж, нэг үгээр хэлбэл, бид хувьсгал хийж байна...”

Л.Лантуу (145 дугаар тойргийн депутат): “...Нэгэнт нийгмийн харилцаа үндсээрээ өөрчлөгдөж байгаа учраас бидний батлах гээд байгаа, хэлэлцэж байгаа энэ Үндсэн хууль бол ихээхэн хэмжээний өөрчлөлт орох нь зүй ёсны зүйл болов уу гэж бодож байна. Энд юуны өмнө эхлээд бидний анхаарах ёстой асуудал бол 4 асуудал байгаа гэж бодож байна: БНМАУ-ын нэр, сүлд, далбаа, үндсэн хуулийн нэр. Нэгэнт нийгмийн шинэ харилцаа бий болж байгаа учраас энэ дөрөвт ямар нэгэн өөрчлөлт орохгүйгээр бид энэ Үндсэн хуулийг баталж болохгүй гэж бодож байна...”

Д.Тангад (297 дугаар тойргийн депутат): “...Үндсэн хуулийн нэр, сүлдийг өөрчлөх бодит шаардлага л байна. Яагаад гэвэл нийгмийн тогтолцоо, нийгмийн чиглэл маань өөрчлөгдчихлөө...”

Ч.Хишигдалай (320 дугаар тойргийн депутат): “...Монгол Улсын сүлд, далбаа ямар ч байсан Монголын ард түмний түүхэн уламжлалыг нэг талаар тусгасан, нөгөө талаар монголчуудын хүсэл эрмэлзлийн бэлгэдлийг тусгасан байх гэж бодож байна. Үүнийг тусгаж чадвал сүлд, далбааны загвар үндсэн үүргээ биелүүлэх байхаа гэж бодож байна...”

- *Төрийн сүлдийг хэрхэн өөрчлөх тухай зарим депутатуудын АИХ-ын хуралдаанд хэлсэн үгнээс:*

Д.Маам (Улсын Бага Хурлын гишүүн): “...сүлдийг өөрчлөх бол чухам ямар учраас өөрчлөх, сүлдэнд Хүннүгийн үеэс юу тусгагдах, Чингисийн үеэс юу байх, соёмбо нь байх уу, үгүй юу, соёмбо байвал түүнийг эвдлэх үү, хэсэглэх үү, эсхүл бүтнээр нь авах уу зэрэг нарийн асуудлууд бий. Ийм учраас бид та бүхний дунд жижиг асуулга явуулна. Энэ бол тэр Академийн авсан асуулгаас өөр бөгөөд бас ач холбогдолтой. Баярлалаа.”

Г.Зуунай (143 дугаар тойргийн депутат): “...миний ярих юм бол төрийн бэлгэдлийн асуудлаар явуулсан социологийн судалгааны товч дүн... Социологийн асуулгад 400 орчим депутат орж, 270 хүн саналаа өгснийг нэгтгэсэн. Энэ дүнгээс үзвэл, депутатын 63 хувь нь төрийн сүлдний шинэ төсөл боловсруулах санал өгсөн байна. Одоо ирсэн материал дээр үндэслээд шинэ төсөл боловсруул гэсэн байна... Сүлдэнд багтах элементүүдийн тухайд бол депутатуудын 80 хувь нь **соёмбыг**, 75 хувь нь **морийг**, 70 хувь нь **галыг**, 52 хувь нь

нар, галыг оруулъя гэсэн байна. Сүлдэнд шувуу оруулахыг депутатуудын 1,4 хувь нь дэмжсэн байна... Төрийн далбааны тухайд бол цэнхэр өнгийг, цэнхэр өнгөтэй далбааг сонгож авах, голдоо соёмботой байх саналыг депутатуудын 95,5 хувь нь оруулсан байна... Өнгөний хувьд улаан өнгийг 51 хувь нь, цагаан өнгийг 35 хувь нь оруулах нь зүйтэй гэж санал хэлжээ. Төрийн дууллын тухайд бол түүнийг хуучин хэвээр байлгах санал илт давамгайлж байна, 68,9 хувь нь хамаарсан байна...”

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТӨРИЙН СҮЛДНҮҮД

2.1. Азийн орнууд

2.1.1. Вьетнам Улс

1955-1976 онд

ХIХ зуунд Вьетнам Улс нь Францын колони улс болсон, Японы эзлэн түрэмгийлэлд болон Энэтхэг-Хятадын дайнд өртсөн, хоёр хуваагдсан зэрэг ээдрээтэй түүхийг туулж байжээ. Иймээс тус улс нь төрийн сүлдийг 1955 оноос хойш албан ёсоор хэрэглэж эхэлсэн бөгөөд одоо 4 дэх төрийн сүлдээ хэрэглэж байна.

1954 оны 07 дугаар сарын 20-ны өдөр Вьетнамын тухай Женевийн конвенц батлагдсанаар тус улсын хойд хэсэгт Вьетнамын коммунист хувьсгалч Хо Ши Мин тэргүүтэй Бүгд Найрамдах Ардчилсан Вьетнам Улсыг байгуулж, өмнөд хэсэгт Бүгд Найрамдах Вьетнам Улс (Өмнөд Вьетнам)-ыг тунхаглажээ. Энэ хоёр улс нь тус бүрдээ төрийн сүлдтэй байв.

Бүгд Найрамдах Ардчилсан
Вьетнам Улсын төрийн сүлд

1955-1976 он

Бүгд Найрамдах Вьетнам Улсын төрийн сүлднүүд

1957-1963 он

1967-1975 он

Бүгд Найрамдах Ардчилсан Вьетнам Улсын хувьд 1955-1976 онд нэг төрийн сүлдтэй байсан бол Бүгд Найрамдах Вьетнам Улсын хувьд 1957, 1967 онд баталсан хоёр өөр төрийн сүлдтэй байв.

1976 оноос хойш

Хоёр Вьетнам дахин нэгдсэний дараа буюу 1976 оноос Бүгд Найрамдах Ардчилсан Вьетнам Улсын төрийн сүлдийг уламжлуулан одоог хүртэл хэрэглэж байна.

1992 онд батлагдсан Вьетнам Улсын Үндсэн хуулийн 13.2-т⁷⁸ “Төрийн сүлд нь дугуй хэлбэртэй, улаан дэвсгэрийн голд цагаан будааны түрүүгээр хөвөөлсөн алтан таван хошуу, доор нь тал араа хүрд, “Бүгд Найрамдах Социалист Вьетнам Улс” гэсэн бичээс байна.” гэж заасан байна.

⁷⁸ <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/94490/114946/F114201808/VNM94490%20Eng.pdf>

Төрийн сүлдний төв хэсэгт дүрсэлсэн таван хошуу нь Вьетнамын Коммунист намаар удирдуулсан социалист дэглэм болон тус улсын ард түмний эв санааны нэгдэл, улс орны баатарлаг түүхийг дурсан санахын зэрэгцээ намын удирдлага дор нийгмийн гэрэлт ирээдүйг илэрхийлдэг.

Мөн хөдөө аж ахуйг бэлгэддэг цагаан будааны түрүүгээр хөвөөлсөн, аж үйлдвэрийг бэлгэддэг араа хүрд байрлуулсан нь Вьетнам Улсын хөгжлийн үйл явц дахь чухал хослолыг онцолжээ. Төрийн сүлдний доод хэсэгт “Бүгд Найрамдах Социалист Вьетнам Улс” гэж вьетнам хэлээр бичсэн нь энэ үндэстний нэр, улс төрийн дэглэм юм. Шар өнгө нь Вьетнамын нийгмийн төлөөллийн өнгө аж.⁷⁹

2.1.2.Өмнөд Солонгос Улс

XX зуунд Өмнөд Солонгос Улс нь төр засгаа төвхнүүлэх, төрийн сүлдэнд өөрийн улсын онцлогийг тодруулах зэрэг шалтгаанаар төрийн сүлдээ өөрчилж байсан бөгөөд 1919 оноос хойш 4 лэх төрийн сүлд хэрэглэж байна.

1919-1948 онд

Японы эзлэн түрэмгийллийг эсэргүүцсэн тусгаар тогтнолын хөдөлгөөний үр дүнд 1919 онд Бүгд Найрамдах Солонгосын Түр засгийн газар байгуулагдсан байна.

Түр засгийн газрын албан ёсны баримт бичигт ашиглаж байсан төрийн сүлдийг энд харуулав.

1948-1963 онд

Анхны Бүгд Найрамдах Солонгос Улс 1948 оны 08 дугаар сарын 15-ний өдөр батлагдсан Үндсэн хуулиар төрийн сүлдээ шинэчилсэн байна.

1963-1997 онд

1960 оны 04 дүгээр сард тус улсын 1, 2, 3 дахь Ерөнхийлөгч Сингман Ри огцорч, Ардчилсан намын Хэо Жөнг шилжилтийн Засгийн газрыг байгуулсан байна.

Шилжилтийн Засгийн газар 1960 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр Засгийн газрын тэргүүн нь Ерөнхийлөгч, Парламент нь хоёр танхимтай Үндэсний Ассамблей байхаар тогтсон ба энэ нь хоёр дахь Солонгос Улс байгуулагдсан гэж үздэг байна.

1997 оноос хойш

1997 онд төрийн сүлдний зөвхөн өнгийг өөрчилжээ.

Тус улсын төрийн сүлдийг Нарамунжанг буюу Гукжан гэж нэрлэдэг. Төрийн сүлдний асуудлыг 1963 онд баталсан Төрийн сүлдний журам (Regulations on the National Emblem)-аар зохицуулдаг.

⁷⁹ <https://www.vietnamonline.com/culture/national-emblem.html>

Үндэсний бэлгэ тэмдэг болох төрийн сүлдний “Тэгеукги” бэлгэдэл “Мугунгхва” цэцгийн таван дэлбээгээр хүрээлсэн бөгөөд бүхэлд нь БНСУ (대한민국) гэсэн бичигтэй туузаар хүрээлсэн байна.

Олон зууны турш Солонгосын соёлын бэлгэдэл “Мугунгхва” цэцэг нь “хэзээ ч ганддаггүй мөнхийн цэцэг” гэсэн утгатай. Солонгосын ард түмний “Мугунгхва” цэцгийг шүтэх сэтгэл Японы эзлэн түрэмгийллийн үед ч бүдгэрээгүй. Тийм ч учраас тусгаар тогтнолоо сэргээсний дараа тус улсын Засгийн газар энэхүү цэцгийг “үндэсний цэцэг” болгож, төрийн дуулалдаа энэхүү цэцгийн гоо сайхныг магтан дуулсан байдаг.

2.1.3.Хятад Улс

XX зуунд Хятад Улс нь улс төрийн нөхцөл байдлаас үүдэлтэйгээр төрийн сүлдээ өөрчилж байсан бөгөөд 1915 оноос хойш 4 дэх төрийн сүлдээ хэрэглэж байна. Энд хамрагдаагүй цаг хугацаанд тус улсад улс төрийн эмх замбараагүй байдал, Японы эзлэн түрэмгийлэл, иргэний дайн болж байжээ.

1915-1916 онд

1911 онд Үндэсний хувьсгал гарч, Манж Чин улсын ноёрхол дууссаны дараа Бүгд Найрамдах Хятад Улсын удирдагчид улсынхаа өөрчлөгдсөн нөхцөл байдлыг илэрхийлэх үндэсний шинэ бэлгэ тэмдэгтэй болох шаардлагатай гэж үзэн шинэ төрийн сүлд баталжээ. Энэхүү төрийн сүлдийг эзэн хаан Юан Шикайны хаанчлалын үед буюу 1915-1916 онд хэрэглэж байжээ.

1928 онд

Нанжингийн 10 жил гэгддэг Гоминданы үед Бүгд Найрамдах Хятад Улс нэг намын удирдлагад байсан. Тиймээс төрийн сүлдний цагаан нарыг намын бэлгэдэл бүхий Гоминданы хөх тэнгэрээр сольжээ.

1934 онд

Хятадын иргэний дайны эхэн үед 1931 оны 11 дүгээр сарын 07-ний өдөр Хятадын Коммунист намын ирээдүйн удирдагч Мао Зедун, генерал Жу Дэ нар Зөвлөлт Бүгд Найрамдах Хятад Улс (Chinese Soviet Republic)-ыг тунхаглаж, 1934 онд төрийн сүлдээ шинэчилжээ.

1950 оноос хойш

1949 онд тунхагласан Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс (БНХАУ)-ын одоогийн төрийн сүлдийг 1950 оны 06 дугаар сарын 28-ны өдрийн Ардын төв Засгийн газрын зөвлөлийн VIII хурлаар баталжээ.

Төрийн сүлдийг 1991 онд баталсан БНХАУ-ын төрийн сүлдний тухай хуулиар⁸⁰ зохицуулдаг. Хуулийн 2 дугаар зүйлд “БНХАУ-ын төрийн сүлд нь төв хэсэгтээ таван одоор гэрэлтэж, тарианы түрүү, араа хүрдээр хүрээлэгдсэн Тяньаньмэний хаалга дүрстэй байна.” гэж заажээ. Энэ хуулиар төрийн сүлдийг хэрэглэх, хориглох зүйлийн талаар болон төрийн сүлдний хэрэглээнд хяналт тавих асуудлыг зохицуулсан. Хуулийн хавсралтаар БНХАУ-ын төрийн сүлдний загварыг баталсан байна.

БНХАУ-ын төрийн сүлдний 5 ширхэг таван хошууны доор Тяньаньмэний хаалга байх бөгөөд тариан түрүүгээр хөвөөлсөн, доод талд нь араа хүрд (cogwheel) байдаг. Тариан түрүү, таван од, Тяньаньмэний хаалга болон араа хүрд нь алтан өнгөтэй, тойрог доторх талбай болон тойргийн доод хэсгийг чимэглэсэн тууз нь нь улаан өнгөтэй. Алтан шар болон улаан өнгө нь уламжлал ёсоор аз жаргал, сайн сайхныг бэлгэддэг.

1919 оны 05 дугаар сарын 04-ний өдөр Тяньаньмэний талбайд Хятадын шинэ ардчилсан хувьсгалын эхлэлийг тавьсан хөдөлгөөн эхэлсэн тул Тяньаньмэний хаалгыг орчин үеийн Хятадын бэлгэдэл гэж үздэг. Тяньаньмэний хаалга нь Хятадын ард түмний империализм ба феодализмын эсрэг тэмцлийн няцашгүй сэтгэлийг, араа хүрд, тариан түрүү нь ажилчин анги, тариачдыг төлөөлж, таван од нь Хятадын Коммунист намын удирдлага дор Хятадын ард түмний агуу эв нэгдлийг илэрхийлдэг.⁸¹

2.1.4.Шри Ланка Улс

XVI зуунаас эхлээд Цейлон буюу Шри Ланка Улс нь бусад орны колоничлолд байх хугацаанд зааныг, 1948 онд тусгаар тогтнолоо зарласнаас хойш буддын шашны уламжлалыг голчлон төрийн сүлдэндээ тусгаж байжээ.

XVI зуунд

Португалын далайчин Лоуренчо де Алмейда Цейлон арал (одоогийн Шри Ланка)-ыг нээсний дараа XVI зуунд португалчууд тус арлын эргийг эзэлжээ.

Тухайн үед тус улсын төрийн сүлдэнд урд талд нь заан, түүний эргэн тойронд нь далдуу мод, ард нь өндөр уулсыг дүрсэлсэн байв.

XVII зуунд

XVII зуунд португалчуудын оронд голландчууд Цейлон арлын эргийг эзэлсэн ч арлын ар тал нь тусгаар тогтнолоо хадгалж байжээ.

Энэ үеийн төрийн сүлд нь уул, далдуу мод, заан, шанцайн боодол болон хоёр жижиг бамбай бүхий арлын газарзүйн байршлыг дүрсэлсэн байв. Зааны урд дүрсэлсэн гурван боодол шанцай нь тэр үеийн экспортын гол бүтээгдэхүүн байсныг илэрхийлсэн. Заан нь арлын ажилд ашигладаг амьтан бөгөөд хүч чадлын бэлгэдэл юм.

⁸⁰ <http://www.asianlii.org/cn/legis/cen/laws/ne122/>

⁸¹ http://english.www.gov.cn/archive/chinaabc/202012/31/content_WS5fede0a6c6d0f72576943057.html

1875-1948 онд

1796-1948 он хүртэл Британийн колони байсан бөгөөд энэ үед Их Британийн төрийн сүлдийг хамт ашигладаг байсан.

Британичууд 1795 оноос Цейлон арал дээр эрх мэдлээ тэлж эхэлсэн бөгөөд 1796 онд голландчууд эзэмшил газрыг бүрэн эзлэн авчээ. 1802 онд Британийн Цейлоныг Британийн эзэнт гүрний колони хэмээн зарласан байна. Харин 1815 онд тус арал дээрх сүүлчийн хаант улсыг эзлэн авснаар Цейлон арлын бүх нутаг дэвсгэр Британийн колони болжээ.

1954–1972 онд

1948 онд тусгаар тогтнолоо зарласны дараа буддын шашны уламжлалыг голчлон тусгасан шинэ төрийн сүлдтэй болжээ. Төрийн сүлдэнд тус улсын үндэсний цэцэг болох цэнхэр бадамлянхуа цэцгийн алтан дэлбээгээр хөвөөлсөн улаан хүрэн дэвсгэр дээр баруун урд сарвуудаа сэлэм барьсан эр зоригийг бэлгэдсэн алтан арслан дүрслэгдсэн, орой хэсэгт нь Цейлоны титмийг байрлуулсан байв.

1972 оноос хойш

1972 онд баталсан Үндсэн хуулиар тус улсыг “Бүгд Найрамдах Шри Ланка Улс” гэж нэрлэж, төрийн сүлдэнд өөрчлөлт оруулжээ. Өмнөх төрийн сүлдний гадуур нь цэцэглэн хөгжиж буйг илтгэх хилийг тойрсон будааны үр тариаг тойруулж дүрсэлсэн ба энэ бүгдийг үр тарианы уламжлалт вааран дээр байршуулсан байна. Ваарны хоёр талд нар, сарыг дүрсэлсэн байна. Төрийн сүлд нь буддын шашны тэргүүн байр суурь, шударга ёсыг бэлгэддэг.⁸²

Төрийн сүлдний төвд байрласан алтан арслан нь арлын уугуул оршин суугчдыг бэлгэддэг, мөн арслан “кастане” хэмээх сэлэм барьсан ба хоёулаа эр зоригийн бэлгэдэл аж.⁸³

1978 оны Үндсэн хуулиар тус улсын нэр “Бүгд Найрамдах Ардчилсан Социалист Шри Ланка Улс” болж өөрчлөгдсөн.

2.1.5.Энэтхэг Улс

Энэтхэг Улс нь XX зууны дунд үе хүртэл Британи, Португал болон Францын колони, хилийн чанад дахь нутаг дэвсгэр байсан. Урт удаан хугацааны эрх чөлөөний төлөөх тайван тэмцлийн үр дүнд 1945 онд Энэтхэг Улс тусгаар тогтнолоо олсон боловч шашны үзэл суртлын хагаралдаанаас үүдэн Энэтхэг болон Пакистан улс болж хоёр хэсэг хуваагджээ.

1950 онд хүчин төгөлдөр болсон Энэтхэг Улсын Үндсэн хуулиар тус улс нь парламентын засаглалтай улс болж, өнөөдрийг хүртэл төрийн сүлдэнд эртний Ашокагийн баганын дөрвөн арслан байдаг.

⁸² https://www.srilanka.org.tr/tourism_1-1975

⁸³ <https://tournavigator.pro>

Нийтийн тооллын өмнөх III зууны дунд үед эзэн хаан Ашока нь Будда Гаутама анх бурхны ном зааж байсан, буддын томоохон санг байгуулсан газрыг тэмдэглэхийн тулд Ашока баганыг босгожээ. Энэхүү баганын дөрвөн арсланг бие биедээ ойртсон бөгөөд титэмлэн “abacus” хавтан дээр зогсож байгаагаар дүрсэлсэн байдаг ба Энэтхэг Улсын төрийн сүлдэнд тэрхүү байдлаар нь оруулсан байна.

सत्यमेव जयते

Төрийн сүлдэнд ердөө гурван арслан харагдах бөгөөд дөрөв дэх арслан харагддаггүй. Дугуй нь “abacus” дээр үндэсний бэлгэ тэмдэг болох “chakras” буюу дугуй хүрдний хооронд морь, бухыг дүрсэлсэн байдаг (зураг дээр заан, арслан нь харагддаггүй). Төрийн сүлдний доод хэсэгт “Зөвхөн үнэн л ялна” гэж деванагари үсгээр бичсэн байна.⁸⁴

Бэлгэдлийн хувьд арслангууд нь улс орныхоо энх тайван, шударга ёс, хүлээцтэй байдлын төлөө тууштай байхыг, бух нь хөдөлмөрч, тууштай байдлыг, морь нь үнэнч, хурд, эрч хүчийг илэрхийлдэг байна.

Төрийн сүлдтэй холбоотой харилцааг Энэтхэг Улсын төрийн сүлдний тухай 2005 оны хуулиар⁸⁵ зохицуулдаг. Энэ хуулийн дагуу төрийн сүлдийг тус улсын Засгийн газар болон төрийн байгууллагууд ашиглах ба аливаа хувь хүн, хувийн байгууллага албан ёсны захидал харилцаанд ашиглахыг хориглодог байна.

2.2.Европын орнууд

2.2.1.Австри Улс⁸⁶

Австри Улсын одоогийн төрийн сүлдний бүргэд нь эртнээс уламжлагдаж ирсэн бөгөөд түүний дүр төрх олон удаа өөрчлөгдөж байжээ.

1866-1915 онд

1848 онд хаан ширээнд суусан I Франц Иосиф нь хөрөнгөтний хувьсгалаар задран унахын ирмэгт байсан Австрийн эзэнт гүрнийг аварчээ. Тэрээр 68 жил хаан ширээнд суух хугацаандаа Австрийн эзэнт гүрнийг нэгтгэхийн зэрэгцээ Унгарын бослогыг даран Австри-Унгарын анхны эзэн хаан болжээ.

1866 онд I Франц Иосифийн баталсан Австрийн эзэнт гүрний төрийн сүлднүүд нь хоёр толгойтой, гурван титэмтэй бүргэд, хоёр сарвуунд илд, очирт таяг, бөмбөрцгийг, цээжинд Хабсбург, Бабенберг, Лоррейн сүлдийг дүрсэлсэн байв. Харин эзэнт гүрний төрийн дунд сүлдэнд түүний харьяа улсуудын сүлдийг нэмж дүрсэлжээ.

Төрийн бага сүлд

Төрийн дунд сүлд

⁸⁴ <https://www.indembhelsinki.gov.in/national-emblem.php>

⁸⁵ <https://legislative.gov.in/sites/default/files/A2005-50.pdf>

⁸⁶ https://austria-forum.org/af/Wissenssammlungen/Symbole/Ständestaat_Staatswappen

1915-1918 онд

Австри-Унгарын эзэнт гүрэн задрахын өмнө буюу 1915 онд шинэчилсэн эзэнт гүрний төрийн сүлд нь давхар тогтолцоог илэрхийлсэн, эв нэгдэл, тэнцвэртэй байдлыг бэлгэдсэн байв.

Төрийн сүлдний Хабсбург-Лоррейн сүлд нь уриа үг бүхий тууз болон алтан туузаар холбогдсон байгаа нь нэгэн цагт хоёр төрийг захирч байгааг илэрхийлжээ.

1919-1934 онд

Австри-Унгарын эзэнт гүрэн задарсны дараа буюу 1919 оны 05 дугаар сард Бүгд Найрамдах Герман-Австри Улсын төрийн сүлд, төрийн тамганы тухай хуулийг Үндэсний түр ассамблейгаас баталсан.

Төрийн сүлдээр нэг толгойтой хар бүргэдийг сонгосон ба түүний цээжин хэсэгт улаан, цагаан, улаан өнгийн бамбай байрлуулжээ. Бүргэдийн цээжин дээрх 2 өнгө бүхий бамбай нь нийгмийн хамгийн чухал анги болох ажилчин ангийн давхарга бүрийн хамтын ажиллагааг бэлгэдсэн юм. Бүргэдийн сарвуунд байгаа алх нь ажилчин ангийг, хадуур нь тариачин ангийг бэлгэддэг бөгөөд эдгээр нь коммунист нийгмийн алх, хадууртай ямар ч холбоо хамааралгүй хэмээн тэмдэглэсэн байдаг.

Харин бүргэдийн толгой дээрх титмийг хөрөнгөтний ангийг бэлгэдсэн гэдэг боловч 1924-1929 онд Австри Улсын 7 дахь канцлер байсан Рудолф Рамек “Энэ титэм нь хөрөнгөтнийг илэрхийлж байгаа тэмдэг бус үнэн хэрэгтээ Ардчиллын бэлгэ тэмдэг юм.” гэж тайлбарлаж байв.

1934-1938 онд

1930-аад оны эхээр дэлхийн эдийн засаг хямарч, Европт фашист хөдөлгөөнүүд гарч ирснээс үүдэн Австри Улсад улс төрийн ерөнхий байдал тогтворгүй болсон байв. 1933 онд канцлер Дольфус тус улсын Парламент, Засгийн газар өөрөө тарсныг зарлаж байжээ.

Анхдугаар Бүгд Найрамдах Улсын парламентын ардчилал ийнхүү төгсөж, 1933 оноос авторитар улс болсон байна. Энэхүү шинэ агуулгыг төрийн шинэ сүлдэнд илэрхийлэх болов.

Холбооны улсын үед (corporate statism, state corporatism) хар өнгийн хоёр толгойтой бүргэдийг төрийн сүлдэнд дахин залжээ. Ингэхдээ алх, хадуур, титмийг хассан байв.

УИАН
СУДАЛГААНЫ САН

1945-1984 онд

Нацист Германы эзлэн түрэмгийллээс чөлөөлөгдсөний дараа 1945 оны 05 дугаар сарын 01-ний өдөр батлагдсан Хоёрдугаар Бүгд Найрамдах Австри Улс (БНАУ)-ын төрийн сүлд, өнгө, тамганы тухай хуульд зааснаар “төрийн сүлдэнд ажилчин ангийг бэлгэдэн алх, тариаланч түмнийг бэлгэдэн хадуур, хөрөнгөтөн иргэдийг бэлгэдэн бүргэдийн толгой дээр хана хэрэм мэт титмийг дүрсэлнэ” гэжээ.

1945 онд Австри Улс тусгаар тогтнол, төрөө сэргээн босгосны дурсгалд зориулан 1919 оны төрийн сүлдийг дахин залахдаа бүргэдийн хоёр сарвуунд тасарсан төмөр гинжийг нэмж оруулжээ.

1984 оноос хойш

1984 онд батлагдсан БНАУ-ын төрийн бэлгэ тэмдэг, төрийн сүлдний тухай холбооны хуулиар төрийн бэлгэ тэмдгүүд, тэр дундаа төрийн сүлдний дүрслэл, тэдгээрийг хэрэглэх эрх зүйн харилцаа илүү тодорхой болсон байна.

Тус улсын төрийн сүлдэн дээр дүрсэлсэн нэг толгойтой, улаан хэлтэй, хар өнгөтэй дүүлэн нисэх мэт бүргэд нь Австри Улсын бүрэн эрхт байдлыг бэлгэднэ. Бүргэд нь цээжинд нь мөнгөн болон улаан өнгийн бамбайтай, толгойд нь хана хэрэм мэт гурван үзүүрт титэмтэй, хоёр сарвуундаа тасарсан гинжтэй. Бүргэдийн баруун сарвуунд дотогш эргэсэн хадуурыг, зүүн сарвуунд алхыг дүрсэлсэн байдаг.⁸⁷

2.2.2.Герман Улс⁸⁸

Герман Улс нь төрийн сүлдээ тухайн цаг үеийн улс төрийн нөхцөл байдал, засаглал, нийгмийн байдлын өөрчлөлтөөс улбаалан хэд хэдэн удаа сольж байжээ.

962-1806 онд

Германы эзэнт гүрний хаад нь Герман, Ромыг хамтад нь захирдаг байсан учраас төрийн сүлдэндээ баруун, зүүн тийш харсан хоёр толгойтой бүргэдийг дүрсэлдэг байжээ. Харин Ром мөхсөний дараа буюу 1806 оноос тус улсын төрийн сүлдэнд хоёр толгойтой бүргэдийг дүрслэхээ болжээ.

⁸⁷ <https://austria-forum.org/af/AEIOU/Wappen>

⁸⁸ <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202134/staatssymbole/>

1888-1918 онд

1848, 1849 оны Франкфуртын Үндэсний Ассамблей (Frankfurt National Assembly)-гаар Германы анхны Парламентыг байгуулсан бөгөөд хөрөнгөтний нийгэмгүй эзэнт гүрэн байгуулахыг эрмэлзэх болжээ. 1871 онд Германы эзэнт гүрнийг тунхаглаж, тус улсын төрийн сүлдэнд баруун тийш харсан бүргэдийг дүрсэлсэн байна.⁸⁹

1919-1928 онд⁹⁰

Ваймерын Бүгд Найрамдах Улсын үед ч нэг толгойтой бүргэдийг төрийн сүлдээр залж байжээ. Тухайн үеийн Ерөнхийлөгч Фридрих Райх 1919 оны 11 дүгээр сарын 11-ний өдөр тус улсын Засгийн газрын шийдвэрээр төрийн сүлдийг ийн өөрчилжээ.

Баруун тийш харсан, хэл, хошуу, хоёр хөл нь улаан өнгөтэй, далавчаа дэлгэсэн бүргэдийг төрийн сүлдээр тодруулсан байна.

1933-1935 онд

1933 онд байгуулагдсан Герман Улсын төрийн эрхэнд байсан нацистууд нэг толгойтой бүргэдийг өөрчилсөн ч өмнөх бүргэдийн хуучин дүр төрхийг хадгалсаар байсан. Төрийн сүлдний бүргэдийн далавчны өдийг 5, эсхүл 6 ширхэгтэйгээр, бүргэдийн толгойг баруун тийш харуулан дүрсэлж байв. Харин улс төрийн нам, эвслийн бэлгэ тэмдэг дээрх бүргэдийн толгойг зүүн тийш харуулан дүрсэлдэг байжээ.

1935-1945 онд

Герман Улсын Ерөнхийлөгч Паул фон Хиндбург нас барсны дараа Адолф Хитлер улсыг захирч эхэлсэн. Тэрээр засгийн эрхийг авснаас хойш 8 сарын дараа буюу 1935 оны 04 дүгээр сарын 11-ний өдөр Германы ажилчдын үндэсний социалист намын бэлгэ тэмдгийг төрийн сүлд болгон ашиглах болжээ.

Тухайн үед төрийн сүлд болох бүргэдийн ерөнхий хэлбэр нь дайн, тулааныг илэрхийлсэн хэв маягтай байсан нь өмнөх үеийн төрийн сүлднээс ялгаатай байжээ.

1950 оноос хойш

Дэлхийн II дайнд ялагдсан Герман Улс нь хоёр хуваагдаж, баруун зүгт Бүгд Найрамдах Ардчилсан Герман Улс (БНАГУ), зүүн зүгт Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс (ХБНГУ) байгуулагдсан.

УИ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

⁸⁹ <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/verfassung/staatliche-symbole/staatssymbole/staatssymbole-node.html>

⁹⁰ <https://www.bundestag.de/parlament/symbole/adler/>

Бүгд Найрамдах Ардчилсан Герман Улс (БНАГУ)

1950-1953 оны БНАГУ буюу баруун Германы төрийн сүлдэнд ажилчид, тариачдыг илэрхийлдэг алх, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байв.

1953-1955 оны тус улсын төрийн сүлдэнд сэхээтнүүдийг илэрхийлдэг алтан луужин, төрийн далбааны гурван өнгөтэй туузыг нэмж оруулжээ.

1953 онд БНАГУ-ын сүлдэнд өөрчлөлт орсон ч ажилчин анги, социалист сэхээтнүүд, тариачдын эв нэгдлийг илэрхийлсэн хэвээр байв. Улаан буудайн алтан хэлхээгээр улаан дэвсгэрийг хөвөөлж, түүний дотор төв хэсэгт алтан алх, луужин хоёрыг байрлуулжээ. Улаан буудайн хэлхээг хар-улаан-алтан гэсэн үндэсний өнгөт туузаар ороосон байв. БНАГУ энэхүү сүлдийг хоёр Герман нэгдэх хүртэл буюу 1990 онд хүртэл хэрэглэжээ.

1950-1953 онд

1953-1955 онд

1955-1990 онд

Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс (ХБНГУ)

ХБНГУ буюу зүүн Германы Ерөнхийлөгч асан Теодор Хойс 1950 онд Холбооны Засгийн газрын шийдвэрээр Ваймарын Бүгд Найрамдах Улсын төрийн сүлдийг Герман Улсын төрийн сүлдээр дахин залжээ.

Тус улсын одоогийн төрийн сүлд төдийгүй далбаа, дуулал хүртэл XIX зуунаас эхлэлтэй хэмээн “Германчуудын дуун 1841” (“Lied der Deutschen”) номонд дурдсан байна.

Тус улсын төрийн сүлд нь алтан шаргал өнгийн бамбайн дээр далавчаа дэлгэсэн, битүү өдтэй, баруун тийш харсан хар өнгийн бүргэдийг дүрсэлсэн байдаг. Бүргэдийн хошуу, хэл, сарвуу улаан өнгөтэй байдаг.

ХБНГУ-ын төрийн бэлгэ тэмдэг нь эрх чөлөөт ардчилсан уламжлалыг илэрхийлдэг бөгөөд ард түмэн болон төрийг нэгэн ижил хэмээн үздэг байна.

2.2.3. Грек Улс

Дэлхийн бусад улс орнуудын нэгэн адил Грек Улс ч тухайн цаг үеийн нийгэм, улс төрийн нөхцөл байдлаас шалтгаалан төрийн сүлдээ хэд хэдэн удаа сольсон байдаг. Тус улсын төрийн сүлдэнд эртний домгийн амьтад, эртний грекийн бурхдын дүрийг дүрсэлсэн байдаг. Тухайлбал, үнс нурмаас дүүлэн нисэх галт шувуугаар Грек Улсын тусгаар тогтнол, сэргэн мандахыг бэлгэдсэн байдаг.

1833-1862 онд

I Отто хааны үеийн төрийн их сүлд нь 1822 онд батлагдсан цэнхэр бамбай дээр цагаан загалмайг уламжлан авсан байна.

Төрийн сүлдний энэхүү элемент нь өнөөг хүртэл Грек Улсын төрийн сүлдэнд үндсэн элемент болсоор байна.⁹¹

1863-1936 онд

1863 онд Глюксбургийн эзэнт гүрний шинэ хаанд зориулан төрийн шинэ их, бага сүлдийг бүтээжээ. Төв хэсэгт усан цэнхэр өнгийн бамбайн дээр цагаан загалмайг, бамбайн хоёр талд арслангийн арьсан өмсгөлтэй, гартаа модон муна барьсан эртний Грекийн домогт баатар Геркулесийг, орой дээр дээдсийн алтан титмийг, доод хэсэгт “Ард түмний хайр, миний хүчирхэг сүлд” гэж бичсэн хааны зарлигийг тус тус дүрсэлсэн байдаг.⁹²

Бамбайн төвд эртний Грекийг бэлгэдэж Афинагийн толгой, Эллинистийн үеийг бэлгэдэж дуулга, жад, Византын үеийг бэлгэдэж хоёр толгойтой бүргэд, орчин цагийн Грекийг бэлгэдэж галт шувууг тус тус дүрсэлжээ. Мөн нэр, суу алдрыг бэлгэдэж лаврын цэцгийн хэлхээгээр төрийн сүлд хүрээлсэн байдаг.

1924-1935 онд

Эллинистийн арми нуран унасны дараа Грект төрийн хувьсгал гарсан бөгөөд хувьсгалыг эллинистийн армийг захирч байсан хүмүүс санаачилсан бөгөөд хаант засаглалыг устгаж Бүгд Найрамдах Грек Улс байгуулах тухай санал асуулга явуулахад нийт ард түмний 69.95 хувь дэмжсэн байна. Ингэснээр 1924 онд Хоёрдугаар Бүгд Найрамдах Грек Улс болсон бөгөөд энэ үед төрийн сүлдийг өөрчилж, цагаан загалмайтай цэнхэр бамбайг дангаар дүрсэлсэн байна.

1936-1973 онд

Хаант засаглалаа эргүүлэн тогтоосны дараа төрийн сүлдээ өөрчилж, өмнөх төрийн сүлдийг бага зэрэг өөрчилж уламжлуулан 1975 он хүртэл хэрэглэсэн байна.

⁹¹ <https://auswandern-info.com/griechenland/flagge-wappen>

⁹² “Flaggen, Wappen, Hymnen”, Battenberg Verlag, 1991, von Derk Willem Visser.

1975 оноос хойш

Эллинистийн үе буюу 1973-1974 онд цэргийн Хунтагийн засгийг унагаасны дараа галт шувууг төрийн сүлдээр баталсан бөгөөд зоос, гадаад паспорт зэрэгт галт шувууг дүрсэлж байжээ. Төрийн сүлд дээр галт шувууг ашиглаж байгаад 1974 онд цэргийн дэглэм нуран унасны дараа хэсэг хугацаанд төрийн сүлд тэмдгийг тодорхойлоогүй байсан.

Үүний дараа бүх ард түмний санал хураалтаар Бүгд Найрамдах засаглалыг хэвээр үлдээж, төрийн сүлдийг 1975 онд одоогийн загвараар буюу цэнхэр өнгийн бамбай дээр цагаан загалмайг алдар нэрийн бэлгэдэл болох лаврын навчны сүлжээсээр хөвөөлсөн бэлгэ тэмдгийг Гуравдугаар Бүгд Найрамдах Грек Улсын төрийн сүлдээр залсан байна.

2.2.4. Испани Улс

Испани Улсын төрийн сүлдний түүх XIII зуунаас эхэлдэг бөгөөд өнөөг хүртэл тухайн үеийн хаад, эсхүл Засгийн газрын шийдвэрээр олон удаа солигдож байсан. Төрийн сүлд нь тус улсыг, испани үндэстнийг, үндэсний бүрэн эрхт байдлыг, засаглалын хэлбэрийг, үндсэн хуульт хаант засаглалыг илэрхийлж байдаг.⁹³

1230 онд⁹⁴

Кастилийн III Фернандо Испанийн хэд хэдэн газар нутаг (Кастиль, Леон, Галиси)-ийг нэгтгэж авсны дараа Испанийн нэгдсэн Кастиль ба Леоны хаант улсыг тунхаглажээ. 1230 онд III Фернандо шинэ хаант улс болох Кастиль ба Леоны төрийн сүлдийг баталжээ.

Төрийн сүлд нь бамбай байх ба бамбайг 4 хэсэгт хуваажээ. Ийнхүү III Фернандо нь бамбайг 4 хуваахыг сүлдний урлагт анх нэвтрүүлсэн хүн болсон юм. Хожим нь Европын бусад хаад энэхүү загварыг түгээмэл хэрэглэх болсон.

1492-1516 онд⁹⁵

1469 онд Кастилийн хатан хаан I Изабелла болон Арагоны хаан II Фердинанд нар гэрлэсний дараа Иберийн хойгт Испанийн хоёр хаант улсын нэгдэл үүссэн байна: Арагон болон Кастиль ба Леон. Үүний үр дүнд шинэ улс үүссэн бөгөөд түүний нутаг дэвсгэр нь орчин үеийн Испани Улсын нутаг дэвсгэртэй бараг дүйцэж байв.

Ийнхүү шинэ хаант улс байгуулагдсантай холбогдуулан 1475 онд II Фердинанд, I Изабелла нар шинэ төрийн сүлдийг батлав. Энэхүү сүлд нь Испанийн олон хаант улсын түүхэн сүлднүүдийг дүрсэлжээ. “Католик хаадын сүлд” нэртэй энэхүү төрийн сүлдний төвд дөрвөн хэсэгт хуваагдсан бамбай байв.

⁹³ <https://web.archive.org/web/20060317162511/http://www.la-moncloa.es/IDIOMAS/en-GB/Espana/EIEstado/Simbolos/Elescudo.htm>

⁹⁴ <https://www.promotour.info/spain/symbole/emblem2.php>

⁹⁵ <https://www.promotour.info/spain/symbole/emblem2.php>

Бамбайны зүүн дээд ба баруун доод хэсэгт Кастиль ба Леоны сүлдийг дүрсэлжээ. Энэхүү сүлдэнд Кастилийн сүлд (улаан дэвсгэр дээр алтан цайз) болон Леоны сүлд (цагаан дэвсгэр дээр алтан титэм зүүсэн нил ягаан арслан)-ний зургуудыг ээлжлэн байрлуулсан байна.

Харин баруун дээд ба зүүн доод хэсэгт Арагоны сүлд дүрсэлжээ. Энэхүү сүлд нь Арагоны сүлд (алтан дэвсгэр дээр дөрвөн босоо улаан судал) болон Сицилийн сүлд (алтан дэвсгэр дээр дөрвөн улаан судал болон 2 бүргэдийн дүрс) байв.

1492 онд Гранадаг эзлэн авсны дараа Гранадагийн бэлгэдлийг Испанийн “Католик хаадын сүлд”-нд нэмж оруулжээ. Бамбайн доод хэсэгт мөнгөн дэвсгэр дээр 2 ногоон навчтай анарын дүрсийг дүрсэлсэн нь Гранадагийн бэлгэ тэмдэг юм.

Бамбайны баруун доод талд олон тооны сум, дээр нь Изабеллагийн нэрийн эхний “Y” үсэг байв. Харин зүүн доод талд гордиан зангилаа нь эхнэр, нөхөр хоёрын хооронд байгуулсан гэрээний уриа “Tanto monta”, дээр нь Фернандогийн нэрийн эхний “F” үсэг байв. Мөн Испанийн энэхүү төрийн сүлдэнд анх удаа Сан Хуан бүргэд бамбайг барьсан дүрээр гарч иржээ.

1516-1556 онд⁹⁶

Түүнээс хойших Испанийн хаад “Католик хаадын сүлд”-нд байнга өөрчлөлт оруулж байжээ. Тухайлбал, 1516 онд I Карлос бамбайн дээрх сүлднүүдийг сольж, Геркулесийн 2 баганыг нэмжээ.

Геркулесийн баганууд нь Гибралтарын хоолой болон эзэнт гүрний хилийн чанад дахь эзэмшил газрыг бэлгэдсэн “Plus Ultra” (латин хэлнээс “Хязгаараас цааш”) гэсэн бичээстэй байв.

1580-1668 онд

1700-1759 онд

1759-1808, 1813-1868 онд

1808-1813 онд

⁹⁶ <https://www.promotour.info/spain/symbole/emblem2.php>

1868-1870 онд

1868 онд байгуулагдсан түр Засгийн газрын үеийн төрийн сүлдний төв хэсэгт Бурбон-Анжоугийн ордныг дүрсэлсэн бамбай дээр ордон, арслан, Наварре болон Гранада зэргийг дүрсэлсэн бөгөөд бамбайн дээр ханын дүрстэй титмийг дүрсэлсэн байдаг. Бамбайн хоёр талаар Геркулесийн баганыг титэмгүйгээр дүрсэлжээ.

1870-1873 онд

1870 онд Испанийн хаан Савой Улсын I Амадейг тунхагласны дараа Испанийн төрийн сүлд дахин өөрчлөгдөв. Титмийг дахин хааны титмээр сольсон. Мөн Савойн ордны сүлд бүхий бамбайг улаан галбай дээр мөнгөн загалмай хэлбэрээр Испанийн төрийн сүлдний бамбайн дээр байрлуулсан байв.

1874-1931 онд

1873 оны 02 дугаар сард Савой Улсын I Амадей нийгмийн хямралтай тулгарч, Карлистын II дайн эхэлж, хаан ширээнээсээ бууж, 1873-1874 онд Испанийн түр Бүгд Найрамдах Улсыг тунхаглажээ. Ийнхүү Анхдугаар Бүгд Найрамдах Улсыг бэлгэдэн 1868-1870 оны төрийн сүлдийг дахин сэргээсэн байна.

1931-1939 онд

1939-1945 онд

1945-1977 онд

1977-1981 онд

1939-1945 онд

Генерал Франкогийн дарангуйллын үе (1938-1975 онд)-д эртний “Католик хаадын сүлд”-тэй төстэй төрийн сүлдийг хэрэглэсэн байна. Ингэхдээ төрийн сүлдний дээрх сүлднүүдийг сольж, Геркулесийн багана болон “Нэг, агуу, эрх чөлөөт” гэсэн уриаг нэмж оруулсан.

1977-1981 онд

Шилжилтийн үед буюу 1977 онд Испани Улсын хааны 1511/77 дугаар зарлигаар төрийн далбаа, бэлгэ тэмдгийн журмыг болон төрийн сүлдний загварыг баталсан байна. Төрийн сүлдэнд орсон гол өөрчлөлт нь Гэгээн Иоханы нисэж буй бүргэд юм.

1981 оноос хойш⁹⁷

1981 оны Төрийн сүлдний тухай хуулиар төрийн сүлдийг дахин шинэчилжээ. Дараа нь төрийн сүлдний загвар, хэмжээ, өнгөний схем, хэрэглээг тодорхой болгож, Испани Улсын хааны 1981 оны 2964/1981 дугаар, 1982 оны 2267/1982 дугаар зарлигаар баталжээ.

Төрийн сүлдний бамбай нь Испанийн таван хаант улсын сүлд болон Бурбон-Анжоу гүрний сүлднээс бүрддэг. Бамбайн хоёр талд байрлах Геркулесийн баганууд нь Гибралтарын хоолой болон эзэнт гүрний хилийн чанад дахь эзэмшил газрыг бэлгэдсэн “Plus Ultra” (латин хэлнээс “Хязгаараас цааш”) гэсэн бичээстэй. Мөн баганууд нь Ромын эзэнт гүрний хааны болон Испанийн хааны титэмтэй бөгөөд энэ нь тус улсын эзэнт гүрэн, хаант улс болох түүхийг илэрхийлдэг. Харин үндэсний бүрэн эрхт байдлыг бэлгэддэг хааны титэм нь төрийн сүлдний дээд талд байрладаг.

2.2.5.Чех Улс⁹⁸

1918-1990 онд Бүгд Найрамдах Чехословак Улс оршин тогтнох 72 жилийн түүхэн хугацаандаа төрийн сүлдээ хэд хэдэн удаа өөрчилж байсан хэдий ч хоёр сүүлтэй мөнгөн арсланг уламжлан хэрэглэсээр ирсэн байна. Тус улс нь 1990 онд энх тайвнаар Бүгд Найрамдах Чех Улс ба Бүгд Найрамдах Словак Улс гэх тусгаар улсууд болж, хоёр улс өөр өөрсдийн төрийн сүлдийг ашиглах болсон байна.

Чехословак Улс**1920-1960 онд**

Австри-Унгарын эзэнт улс нуран унасны дараа Анхдугаар Чехословакийн Бүгд Найрамдах Улс байгуулагдсан эхний хоёр жилийн хугацаанд түр зохицуулалт хийж, 1920 онд Үндсэн хуулиараа төрийн бага, дунд, их сүлдийг баталжээ.

Хамгийн өргөн хэрэглэгддэг төрийн бага сүлд нь Францын улаан өнгийн бамбай дээр хоёр сүүлтэй мөнгөн арслан, түүний цээжин хэсэгт патриархийн загалмайг дүрсэлсэн байдаг.

1960-1990 онд

1960 онд Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулан Бүгд Найрамдах Социалист Чехословак Улс хэмээн улсын нэрийг өөрчилж, мөн төрийн сүлдээ шинэчилжээ. Хаант засаглалыг бэлгэдсэн титмийн оронд арслангийн толгой дээр таван хошуу тэмдгийг дүрсэлсэн ба цээжин дээр Словакийн шинэ төрийн сүлдийг нэмж оруулсан байна.

Шинэ төрийн сүлд нь Криван уулыг, галын дөл нь 1944 оны Словакийн үндэсний бослогыг бэлгэдсэн. Социалист улсаа байгуулсан тул Христийн патриархийн загалмайг төрийн сүлд дээрээс авсан нь төрийн сүлдээ өөрчлөх бас нэгэн шалтгаан байсан.

⁹⁷ <https://web.archive.org/web/20060317162511/http://www.la-moncloa.es/IDIOMAS/en-GB/Espana/EIEstado/Simbolos/EIescudo.htm>

⁹⁸ https://web.archive.org/web/20110726013739/http://www.senat.cz/zajimavosti/znaky_a_vlajky/index-eng.php?ke_dni=09.04.2010&O=7

Чех Улс

1990-1992 онд

“Хилэн хувьсгал” (Velvet Revolution)-ын дараа буюу 1990 оны 04 дүгээр сард Бүгд Найрамдах Чех Улс (БНЧУ) болж тусгаар улс болж, төрийн сүлдээ шинэчилсэн.

1990 онд коммунист дэглэм нуран унаснаар БНЧУ нь төрийн сүлдэнд эртнээс уламжлан ирсэн хоёр сүүлтэй, алтан титэмтэй, мөнгөн сарвуутай арсланг дахин залсан байна. Мөн Словакийн патриархийн загалмайг дүрсэлсэн байдаг.

1993 оноос хойш

1993 онд Чехословакийн холбоо задран Бүгд Найрамдах Чех Улс болон Бүгд Найрамдах Словак Улс гэж тусгаар тогтносон хоёр улс болжээ.

БНЧУ төрийн бага, дунд, их сүлдийг баталсан. **Төрийн их сүлд** нь тус улсыг бүрдүүлсэн түүхэн 3 үндэстнийг дүрсэлдэг бол **төрийн бага сүлд** нь улаан бамбай дээрх хоёр сүүлт арсланг дүрсэлсэн байдаг.

БНЧУ-ын төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай хуульд төрийн их сүлдний талаар *“Дөрөв хуваасан бамбайны эхлэл болон төгсгөл хэсэг нь улаан өнгөтэй байх бөгөөд титэм зүүж, хэлээ унжуулж, зэвсэглэсэн арслан, хоёр дахь хэсэгт цэнхэр өнгийн бамбай дээр улаан өнгийн, зэвсэглэсэн, хэлээ унжуулсан бүргэд, гурав дахь хэсэгт хэлээ унжуулж, титэм зүүсэн, булган дээл нөмөрсөн, цээжин дээрээ хавирган сарыг дүрсэлсэн бүргэд байна гэж дүрсэлсэн байна”* гэж заасан байна.

Харин төрийн бага сүлдний талаар *“төрийн бага сүлдэн дээр улаан өнгийн бамбай дээр хоёр сүүлт, алтан титэмтэй мөнгөн арсланг дүрсэлнэ”* гэж заасан байна.

2.3.Латин Америкийн орнууд

2.3.1.Бразил Улс

1889 онд Бразилын Нэгдсэн Улсыг тунхагласны дараа тус улсын улс төрийн нөхцөл байдал, засаг захиргааны өөрчлөлт зэргээс үүдэн 1968, 1971 онд төрийн сүлдэнд өөрчлөлт оруулж байжээ.

1889-1968 онд

1889 онд II Педро хаан ширээнээс бууж, Бразилын Нэгдсэн Улсыг тунхагласны дараа хааны сүлдний оронд төрийн сүлдийг залжээ.

Төрийн сүлдний хоёр талаар тамхины болон кофены мөчрөөр хөвөөлж, төв хэсэгт нь бөмбөрцөг, түүний доор загалмайг дүрсэлжээ. Бөмбөрцгийн эргэн тойронд тус улсын тухайн үеийн мужийн тоог төлөөлүүлэн 20 ширхэг одыг байрлуулжээ. Доод хэсэгт туузын эхний мөрөнд “Бразилын Нэгдсэн Улс” гэж улсын нэрийг, хоёр дахь мөрөнд тус улсыг тунхагласан огноог бичжээ.

1968-1971 онд

1968 онд Бразил Улсын Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулахад төрийн сүлдний зөвхөн өнгийг өөрчилжээ.

1971 оноос хойш

Тус улс 1971 онд Холбооны Бүгд Найрамдах Бразил Улс болж, үүнийгээ төрийн сүлдэндээ тусгаж байжээ. Мөн бөмбөрцгийн эргэн тойронд мужийн тоог төлөөлүүлсэн одны тоог 27 болгож нэмжээ. Тус улс нь 26 муж болон Холбооны 1 тойрогтой юм.

Сүлд тэмдгийн гол элемент нь алтлаг (шар) хүрээтэй, тэнгэрийн цэнхэр өнгөтэй дугуй байна. Дугуй дотор өөр өөр хэмжээтэй 5 ширхэг таван хошууг дүрсэлсэн ба тэдгээрийн байршил нь Өмнөд загалмай одны контуртай тохирч байдаг. Алтан туяа цацруулсан том таван хошууны доор улаан дэвсгэр дээр алтан одоор чимэглэгдсэн цэнхэр бариултай сэлмийг дүрсэлсэн байдаг.

Энэ бүхэн нь цэнхэр туузаар холбосон мөчрүүдээр хөвөөлсөн: баруун талд нь цэцэглэж буй тамхины мөчрийг, зүүн талд нь боловсорч гүйцсэн кофены жимстэй мөчрийг дүрсэлсэн нь тус улсын хөдөө аж ахуйн чухал үр тариа юм. Сүлдний доод хэсэгт байгаа туузны эхний мөрөнд “Холбооны Бүгд Найрамдах Бразил Улс” гэж, хоёр дахь мөрөнд Бразилын Нэгдсэн Улсыг анх тунхагласан өдрийг “1889 оны 11 дүгээр сарын 15-ны өдөр” гэж бичжээ.

2.3.2. Коста-Рика Улс

Коста-Рика Улс 1821 онд Испаниас тусгаар тогтнолоо олж авсныхаа дараа 1824 оны 03 дугаар сард Төв Америкийн Холбоонд элссэн бөгөөд энэ үед Коста-Рика Улс тус холбооны төрийн сүлдийг хэрэглэж байжээ. Харин мөн оныхоо 11 дүгээр сард Коста-Рика Улс нь Төв Америкийн Холбооны муж улсын хувьд өөрийн сүлдтэй болжээ.

Төв Америкийн
Холбооны төрийн сүлд

1824-1840 онд

Төв Америкийн Холбооны
Коста-Рикагийн муж улсын сүлд

1824-1840 онд

1840 онд

Төв Америкийн Холбоо задран унасны дараа 1840 онд Коста-Рика Улс тусгаар тогтнолоо тунхаглаж, тусгаар тогтносон улсын хувьд анхны төрийн сүлдээ баталжээ. Энэхүү төрийн сүлдний голд найман хошуутай мөнгөн одыг лавр, миртийн мөчрөөр чимэглэж, “Коста-Рика Улс” гэсэн бичсэн байв.

1848-1906 онд

1848 онд Ерөнхийлөгч Хосе Мария Кастро Мадриз шинэ төрийн сүлд баталсан нь одоогийн төрийн сүлдний үндсэн загвар болсон аж. Энэхүү төрийн сүлдэнд галт уул, хөлөг онгоц, оддыг дүрсэлсэн байв.

Тус улсын засаг захиргааны нэгжид өөрчлөлт орох, эсхүл төрийн сүлдний элементүүдийг илүү тодруулах үүднээс 1906, 1964, 1998 онд төрийн сүлдэнд өөрчлөлт оруулжээ.

1906-1964 онд

Төрийн сүлдийг 1906 оны 11 дүгээр сард өөрчлөн төрийн сүлдэнд байсан цэргийн бэлгэ тэмдэг, төрийн далбаа, эрдэнэ шишийн түрүү зэргийг хассан байна.

1964-1998 онд

Төрийн сүлдний таван ширхэг одыг долоон мужийнхаа тоогоор долоон ширхэг болгон нэмсэн байна.

1998 оноос хойш

Коста-Рика Улсын одоогийн төрийн сүлдний бамбай дээр дүрсэлсэн усны мандал нь тус улстай хиллэдэг Номхон далай, Карибын тэнгисийг төлөөлдөг. Мөн худалдааны хөлөг онгоцнууд нь тус улсын далайн түүхийг илэрхийлдэг бол гурван галт уул нь тус улсын гол уулсыг төлөөлдөг байна. Ургах нар нь улс орны хөгжил цэцэглэлтийг, хоёр талд байрлах “алтан буурцаг” нь эртнээс тус улсын экспортын гол бараа болох кофег бэлгэддэг. Харин тэнгэрт байгаа долоон ширхэг од нь тус улсын долоон мужийг төлөөлдөг.

Далдуу модны хоёр мөчрийн доор цагаан туг дээр “Бүгд Найрамдах Коста-Рика Улс” гэж бичсэн байна. Төрийн сүлдний хамгийн дээд хэсэгт “Төв Америк” гэсэн бичээс бүхий цэнхэр туузаар ороосон титэм байна.

1998 онд төрийн сүлдэнд оруулсан өөрчлөлт нь гурван галт уулыг ялгахын тулд тэдгээрийн оройгоос нь утаа гарч байгаагаар дүрсэлсэн байна.

2.3.3. Мексик Улс

Мексик Улс анхны төрийн сүлдээ 1821 онд бүтээснээс хойш нэлээдгүй өөрчилсний дараа 1916 онд эртний ацтекүүд (aztecs)-ийн бэлгэдлийг сэргээсэн төрийн сүлдийг баталжээ. Ацтекүүд (aztecs)-ийн бэлгэдэлтэй төрийн сүлдэнд хоёр удаа өөрчлөлт оруулжээ. Ийнхүү өөрчлөлт оруулахдаа төрийн сүлдэнд тус улсын үнэт зүйлийг илэрхийлсэн түүхэн уламжлалыг хадгалсаар байв.

1821-1823 онд

Испаниас тусгаар тогтносны дараа 1821 онд Мексикийн эзэнт гүрний анхны хаан Агустин де Итурбидег анхны төрийн сүлдийг баталжээ. Тэрээр төрийн сүлдэндээ эзэнт гүрний бэлгэ тэмдэг болсон хааны титэмтэй бүргэдийг сонгосон байна.

1823-1864 онд

1823 онд тусгаар тогтнолын ойг тохиолдуулан төрийн сүлдийг шинэчилсэн байна. Шинэчилсэн төрийн сүлдэнд эзэн хаантай холбоотой элементүүдийг бүрэн авчээ. Энэ үеэс төрийн сүлдийг зоос, марк, тамга, албан бичигт ашиглаж эхэлжээ.

1863-1867 онд

Мексикийн хоёр дахь хаан болох I Максимилиан төрийн сүлдийг сүр жавхлантай болгохын тулд хааны титмийг эргэн сэргээхдээ домгийн шувуу болон “Шашин ба тусгаар тогтнол” гэж бичээсийг нэмж оруулжээ.

1865 онд I Максимилиан хаан төрийн сүлдийг дахин өөрчилсөн нь төрийн сүлдний хааны титмийг авч, домгийн хоёр глиф (glyph)-ийг нэмж, бичээсийг “Шударга ёсны тэгш байдал” гэж өөрчилжээ.

1867-1893 онд

1867 онд Мексикийн 2 хоёр дахь эзэнт гүрэн нуран унасны дараа Бүгд Найрамдах Улсаа тунхаглаж, 1823 оны төрийн сүлдийг сэргээжээ.

1893-1916 онд

1893 онд Ерөнхийлөгч Хосе де ла Крус Порфирио Диас төрийн сүлдний бүргэдийн дүр төрхийг өөрчилжээ.

1916-1934 онд

1916 онд Ерөнхийлөгч Венустиано Карранса Гарса төрийн сүлдэнд эртний ацтекүүд (aztecs)-ийн зарим бэлгэдлийг сэргээн оруулжээ. Энэ үеэр бүргэдийн зуусан усан могойг хоржин могойгоор сольж, бүргэдийг урд талаас нь биш хажуу талаас нь харуулжээ.

1934-1968 онд

1934 онд Ерөнхийлөгч Абелардо Родригес Лухан мөн төрийн сүлдийг өөрчилжээ.

1968 оноос хойш

1968 онд Ерөнхийлөгч Густаво Диаз Ордазын өөрчилсөн төрийн сүлдийг өнөөг хүртэл ашиглаж байна.

Мексик Улсын одоогийн төрийн сүлд нь өргөст лийр кактус дээр сууж, хоржигнуурт могой зууж буй мексик (алтан) бүргэдийг дүрсэлсэн байдаг. Энэ нь эртний ацтекчүүд могой идэж буй бүргэдийг харсан даруйдаа хотоо хаана барихаа мэддэг гэсэн эртний домогт үндэслэжээ. Энэхүү дүрслэл нь олон зууны турш Мексикийн улс төр, соёлын чухал бэлгэдэл байсаар ирсэн.

Теночтитланчууд (Tenochtitlan)-ын хувьд ч энэ нь шашны утгатай байсан бөгөөд европчуудын хувьд энэ нь сайн сайхан мууг ялахыг бэлгэддэг байжээ.

1984 онд батлагдсан Төрийн сүлд, төрийн далбаа, төрийн дууллын тухай хуулиар төрийн сүлдний дүрслэл болон хэрэглэх журмыг зохицуулсан байдаг.⁹⁹

3.3.4. Чили Улс

Чили Улсын анхны төрийн сүлд 1813 онд бүтээгдсэнээс хойш дүр төрхөө хэд хэдэн удаа өөрчилжээ. Тухайлбал, тус улсын 1834 оны төрийн сүлдийг английн зураач Чарльз Вуд Тейлор бүтээж байсан бөгөөд тэрхүү төрийн сүлдэнд нэг удаа өөрчлөлт оруулж (1920 онд) өнөөг хүртэл хэрэглэж байна.

1813-1814 онд

Анхны төрийн сүлд нь бөмбөрцөг бүхий дорик маягийн баганатай, эрх чөлөөний модыг дүрсэлсэн бөгөөд нутгийн уугуул эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүсийн хэлхээ холбоо болон одыг дүрсэлсэн байжээ.

1819-1834 онд

1819 онд Сенатаас баталсан шинэ төрийн сүлд нь хөх өнгийн бамбайны голд дүрслэх цагаан гантиг баганын орой дээр “Эрх чөлөө” гэж бичсэн бөмбөрцөг байв. Таван хошууны хувьд оройн хэсэгт байгаа нь Сантьяго мужийг, баганын хоёр талд байгаа нь Консепсион, Кокимбо мужуудыг төлөөлжээ. Бамбайг тойроод гурван өнгийн туузаар холбосон лаврын навчин хоёр мөчрөөр хөвөөлжээ. Бамбайн эргэн тойронд зэвсгүүдийг дүрсэлжээ.

Мөн ондоо төрийн сүлдэнд бамбайн эргэн тойронд тугуудыг нэмж оруулжээ.

⁹⁹ <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2008-03-02/mexico-law-on-national-symbols-amended/>

1834-1920 онд

1834 онд Жоакин Приетогийн Засгийн Газрын захиалгаар Английн зураач Чарльз Вудийн бүтээсэн шинэ төрийн сүлдийг баталжээ. Энэхүү төрийн сүлдэнд үндэсний цэцэг болох сорihue-г дүрслэн харуулсан. Мөн кондор, хуэмулын ард нь Чили Улсын төрийн далбааг байрлуулжээ.

1920 оноос хойш

1920 онд баталсан Чили Улсын төрийн сүлд нь хөх, улаан өнгийн бамбай байх ба түүн дээр үндэсний бэлгэ тэмдэг болох цагаан таван хошууг дүрсэлсэн байдаг. Бамбайны хоёр талд Андын нурууны махчин шувуу болох кондор, Чилийн эндемик хөхтөн амьтан болох хуэмул байдаг. Энэхүү хоёр амьтан нь Чилийн тэнгисийн цэргийн болон Номхон далайн баатарлаг үйлсийг бэлгэдсэн алтан титэмтэй байдаг.

Бамбайн дээд хэсэгт байрлах цэнхэр, цагаан, улаан өнгийн өд нь Бүгд Найрамдах Улсын үе үеийн ерөнхийлөгчдийн хүндэтгэлийн малгайны өнгөөр төлөөлүүлэн оруулжээ. Мөн “Шалтгаан, эсхүл хүч чадал” гэсэн уриаг бичжээ.

2.3.5.Перу Улс

Генерал Хосе де Сан Мартин бүтээсэн тус улсын анхны төрийн сүлдийг 1820 оны 10 дугаар сарын 21-ний өдөр баталжээ. Түүний дараа 1825 онд баталсан төрийн сүлдийг нэг удаагийн өөрчлөлттэйгөөр өнөөг хүртэл хэрэглэж байна.

1821-1825 онд

Төрийн сүлдний голд байрлах бамбай дээр далайн зүгээс харахад Андын нуруунаас ургах нарыг дүрслэн, түүний ард Өмнөд Америкийн улсуудын туг, гадил жимсний модыг дүрсэлжээ. Зүүн талд нь кондор шувууг, баруун талд нь лам гөрөөсийг дүрсэлжээ. Доод хэсэгт нь “Перугийн нар дахин мандаж байна” гэж бичсэн байна.

1825-1839 онд

1825 онд тус улсын Конгрессоос шинэ төрийн бэлгэ тэмдгийг тодорхойлсон хууль баталжээ. Төрийн сүлдний гурав хуваасан бамбай дээр лам гөрөөс, “cinchona” мод болон асгарч буй зоосыг дүрсэлжээ. Бамбай нь титэмтэй бөгөөд хоёр талдаа төрийн далбааны өнгөтэй туг байна.

1836-1839 онд

1836 онд Перу Улс хоёр хуваагдсан байна: Өмнөд Перугийн Бүгд Найрамдах Улс болон Хойд Перу Боливитой нэгдэж Перу-Боливийн Холбоо байгуулагджээ.

Өмнөд Перугийн Бүгд Найрамдах Улсын шинэ төрийн сүлдний дээр нь дөрвөн жижиг одтой (Арекипа, Аякучо, Кузко болон Пуно мужуудыг төлөөлүүлэн) алтан нарыг дүрсэлжээ.

Харин Хойд Перу хуучин төрийн сүлдээ авч үлджээ.

1839-1950 онд

1839 оны Перу-Боливийн Холбоо задарсны дараа хоёр Перу Улс нэгдэж, 1825 оны төрийн сүлдээ сэргээсэн байна.

1950 оноос хойш

Генерал Мануэль А.Одриагийн засаглалын үед 1950 онд төрийн сүлдний элементүүдийн дүрсийг өөрчилжээ.

Төрийн сүлдний бамбай нь Польш хэлбэрээр гурван хэсэгт хуваагдсан: зүүн талд лам гөрөөсийг, баруун талд “cinchona” модыг, доод талд асгарч буй зоосыг дүрсэлсэн нь тус улсын байгалийн гурван баялгийг бэлгэднэ. Бамбай нь титэмтэй бөгөөд хоёр талдаа төрийн далбааны өнгөтэй туг байна.

ГУРАВ. ХУУЧИН ЗХУ, ТҮҮНИЙ БҮРЭЛДЭХҮҮН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛСУУДЫН ТӨРИЙН СҮЛДНҮҮД

3.1.Хуучин ЗХУ

Хуучин Зөвлөлт Холбоот Улс (ЗХУ) буюу бүтэн нэрээрээ Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс (ЗСБНХУ) (Союз Советских Социалистических Республик, СССР) нь 1922 онд Орос, Украин, Беларусь, Өвөр Кавказ (хожим нь Азербайжан, Армени, Гүрж болж задарсан) зэрэг 4 улсын гэрээгээр байгуулагдаж байжээ.

ЗХУ-ын анхны төрийн сүлдийг **1924 онд** баталсан Үндсэн хуулиар бататган хуульчилсан байна. Төрийн сүлд нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй байна. Эхлээд хоёр талд тарианы ишийг улаан туузаар 3 удаа ороож, туузан дээр “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг орос, украин, беларусь, гүрж, армени, турк-татар гэсэн 6 хэлээр бичсэн байв.

Хожим нь ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсон Бүгд найрамдах улсын хэлээр уриа бүхий туузыг төрийн сүлдэнд нэмж байв.

Тухайлбал, **1925 онд** хамгийн түрүүнд Узбекистан, Туркменистан, **1929 онд** Тажикистан нэгдэж, уриаг турк хэлээр нэмж оруулсан, энэ үед орос хэл дээрх уриа бүхий туузыг төрийн сүлдний төв хэсэг рүү шилжүүлсэн. **1936 онд** ЗХУ-ын Үндсэн хуулийг шинэчлэн баталсан хэдий ч төрийн сүлдэнд өөрчлөлт ороогүй, гагцхүү туузны тоо нэмэгджээ. Учир нь мөн онд Казахстан, Киргиз, Азербайжан, Армени, Гүрж зэрэг улсууд ЗХУ-д нэгдсэн байв. 1940 онд Латви, Литва, Молдова, Эстони зэрэг улсууд нэгдэн орсон боловч уриаг дэлхийн II дайны дараа буюу **1946 онд** ЗХУ-ын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн газрын шийдвэр (1940 оны 09 дүгээр сарын 03-ны өдрийн)-ээр нэмж оруулжээ. Харин **1956 онд** Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Карел-Финландын Улс нь автономит улсын статустай болсноор финланд хэл дээрх уриа хасагдаж нийт 15 уриатай болсон түүхтэй. Уриаг 1936 онд батлагдсан Үндсэн хуулийн 13 дугаар зүйлд тусгасан дарааллын дагуу байрлуулсан байв.

1923–1929 онд

1929-1936 онд

1936-1946 онд

1946-1956 онд

1977 онд батлагдсан ЗХУ-ын Үндсэн хуульд зааснаар тус улсын төрийн сүлд нь нарны туяанд дэлхийн бөмбөрцөг дээр тариан түрүүгээр хөвөөлсөн алтан шар өнгийн алх, хадуурыг хөндлөн байрлуулсан байв. Тариан түрүүг улаан туузаар 14 удаа ороож, туузан дээр “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын хэлээр, харин төв хэсгийн туузан дээр орос хэлээр бичсэн байв. Төрийн сүлдний дээд хэсэгт таван хошууг байрлуулжээ.¹⁰⁰

1956-1993 онд

¹⁰⁰ <http://statesymbol.ru/>

ЗХУ-ын төрийн сүлд нь эвлэлдэн нэгдсэн ажилчин, тариачид болон холбооны улсууд ЗХУ-д сайн дурын үндсэн дээр нэгдэж, бүх үндэстний тэгш эрхийг бэлгэдэж, ЗХУ-ын ард түмэн дэлхийн бүх улсын хөдөлмөрчидтэй интернационал эв нэгдлийн үзэл санааг илэрхийлж байв. Төрийн сүлдний элементүүд нь дараах утга санааг илэрхийлж байжээ¹⁰¹:

- таван хошуу, эсхүл таван хошуу од (пятиконечная звезда) нь үүрд мөнх, эрх мэдэл, гэрэл гэгээг, мөн дэлхийн таван тивийн пролетариудын нэгдлийг;
- алх, хадуур нь хөдөлмөрийн урам зоригийг, мөн ажилчин, тариачдын хүчтэй улсыг цогцлоон байгуулах хүсэл эрмэлзлийг;
- дэлхийн бөмбөрцөг нь тус улс хүн төрөлхтөнтэй нягт хамт байхыг, өөрөөр хэлбэл, олон улсын энх тайванч зарчимтай, дэлхийн бүх ард түмэн “хөдөлмөр”-ийг удирдлагаа болгох шинэ нийгмийг;
- ургах нар нь коммунист үзэл санаа, түүний гэрэлт ирээдүйг;
- тариан түрүү нь хөгжил цэцэглэлтийг;
- улаан болон алтан шар өнгө нь хувьсгалт уламжлал, хувьсгалт агуу үйл хэрэгт үнэнч байхыг, мөн ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын эв нэгдлийн коммунист үзэл санааны гэрэлт ирээдүйг, тэр тусмаа улаан өнгө нь эртнээс боолууд эзэдтэйгээ, хамжлагууд ноёдтойгоо, пролетариуд хөрөнгөтөн эзэдтэйгээ тэмцэх тэмцлийн дүрэлзсэн галыг, урссан цусыг илэрхийлж байв.

“Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” хувьсгалт уриаг анх К.Маркс, Ф.Энгельс нар гаргаж иржээ. Түүхийн хуудсыг сөхөж үзвэл, 1847 оны 01 дүгээр сард пролетари хувьсгалчдыг нэгтгэсэн “Шударга хүмүүсийн холбоо”-ны Лондонгийн хороо нь өөрийн холбооны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэ хөтөлбөр боловсруулахад К.Маркс, Ф.Энгельс нарыг урьсан байв. Энэ үеэр тус холбооны нэрийг “Коммунистуудын холбоо” болгож өөрчилжээ. Мөн холбооны “Бүх хүмүүс бол ахан дүүс” уриаг “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” гэж өөрчлөх саналыг К.Маркс, Ф.Энгельс нар гаргажээ. 1847 оны 06 дугаар сард Лондон хотод болсон Коммунистуудын их хурал дээр Ф.Энгельс энэхүү урианы талаар ийнхүү тайлбарлажээ: “Бүх улсын ажилчдын нөхцөл байдал ижил, тэдний сонирхол нэг, тэдний дайсан нэг учраас бүх үндэстний ажилчдын холбоод ахан дүү мэт хамтран бүх үндэстний хөрөнгөтний холбоог эсэргүүцэх ёстой.”¹⁰²

3.2.Орос Улс

ЗХУ задарсны дараа Оросын Холбооны Улс (ОХУ) нь хоёр толгойтой бүргэдийг төрийн сүлд болгон сэргээсэн. Тус улсын төрийн сүлдний түүхэн уламжлалаас үзэхэд, XIV зуунаас хойш таван зууны турш Орос Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг болж байх хугацаандаа¹⁰³ хоёр толгойтой бүргэдийн дүр төрх олон удаа өөрчлөгдөж байжээ. Эдгээрээс ОХУ-ын одоогийн төрийн сүлдэнд байгаа элементүүд хэзээ нэмэгдэж, хэрхэн хувирч байсныг он цагийн дарааллаар авч үзье.

¹⁰¹ Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г. Стр. 14, 19, 26-27, 45-46, 85, 97.

¹⁰² Мөн тэнд.

¹⁰³ <http://statesymbol.ru/>

Москвагийн их гүнт улс

XIV зуунд

Хоёр толгойтой бүргэдийн дүрсийг Оросын бэлгэ тэмдэг болгон ашигласан анхны нотлох баримт бол Москвагийн их гүн Иван III Васильевич буюу Их Иваны тамга юм.

Их Иван нь 1462-1505 онд Орос (Русь)-ын газар нутгийг захирч байсан. Тухайн үед гадаадын улсуудын олон удаагийн дайралтын дараа Орос дахин нэгдэж, түүний төв нь одоогийн Москва хот болж байжээ.

Их Иваны тамганы урд талд нь **морьтныг**, ар талд нь **хоёр толгойтой бүргэдийг** дүрсэлсэн байв. Жадаар могой хөнөөж байгаа морьтон бол сайн нь мууг (дайснаа) ялан дийлж байгааг, хоёр толгойтой бүргэд бол эзэн хааны хүчийг бэлгэддэг байв.¹⁰⁴

Өвөг дээдсээс өвлөсөн “морьтон”

Их Иван нь тамган дээр байгаа морьтныг өөрийн гэр бүлийн сүлднээс авсан бөгөөд морьтныг нөмрөгтэй болгож, жадаар могой хөнөөж байгаагаар дүрсийг баяжуулжээ.

Их Иваны өвөө буюу I Василий Дмитриевич (1371-1425 онд амьдарч байсан) нь гэр бүлийн сүлд бүхий тамган дээрээ өөрийгөө дүрсэлсэн байжээ.¹⁰⁵

I Василий
Дмитриевичийн
тамга (1389 он)

Византаас ирсэн “хоёр толгойтой бүргэд”

1453 онд Туркийн османчууд эртний Византын эзэнт гүрний (395-1453 онд оршин тогтнож байсан) нийслэл Константинополийг (одоогийн Истанбул) эзлэн авч байсан. Энэ үйл явдлаас хойш Византын сүүлийн эзэн хааны авга үеэл Софья нь Их Ивантай гэрлэсэн бөгөөд тэрээр Византын бэлгэ тэмдэг болох хоёр толгойтой алтан бүргэдийг Орост анх авч иржээ.

Византын хоёр толгойтой бүргэд нь эзэнт гүрний тусгаар тогтнолыг, харин түүний хоёр толгой нь эзэнт гүрний баруун, зүүн хэсэг дэх эрх мэдлийг нь бэлгэддэг байжээ.¹⁰⁶

Византын сүүлийн
эзэн хааны тамга

Оросын хаант улс¹⁰⁷

XVI зуунд

1547-1584 онд бүх Оросын анхны хаан байсан “Догшин” хэмээх IV Иван Васильевич хоёр толгойтой бүргэдэд томоохон өөрчлөлт оруулсан нь **морьтныг бүргэдийн цээжин дээр шилжүүлсэн** явдал байв. Морьтон бол Москвагийн ноёдын бэлгэ тэмдэг болсон гэгээн Георгий байв.

Ийнхүү Оросын хаант улсын төрийн сүлдийг сүрлэг болгохын тулд хоёр толгойтой бүргэдийн цээжинд морьт унасан гэгээн Георгий жадаар могой хөнөөж байгаагаар дүрсэлжээ.

¹⁰⁴ <http://kursk-museum.ru/gallery/simvolika/index.html>

¹⁰⁵ Президентская библиотека имени Б.Н.Ельцина. <https://www.prilib.ru/>

¹⁰⁶ <http://statesymbol.ru/>

¹⁰⁷ Думин С.В. Гербы дома Романовых. <https://runivers.ru/doc/historical-journal/article/?ID=478649&JOURNAL=>, <http://statesymbol.ru/>

XVII зуунд¹⁰⁸

1613 онд Михаил Федорович Романов хаан ширээнд сууснаар 400 гаруй жил үргэлжилсэн Романовынхны хаанчлалын эрин эхэлжээ.

1646 онд Романовын удмын Оросын хоёр дахь хаан Алексей Михайлович хаан ширээнд суусан байна. Тэрээр бүргэдийн сарвуунд хүч чадлын бэлгэдэл болох **очирт таяг, бөмбөрцгийг** нэмж дүрсэлжээ.

Мөн бүргэдийн **далавчнууд бүрэн нээгдэн өндөрт өргөгдөв.**

Алексей Михайловичийн үед бүргэд нь христийн шашны Эцэг Бурхан, Хүү Бурхан, Ариун Сүнс гэсэн **ариун гурвалыг бэлгэдсэн гурван титэмтэй** болжээ.

Оросын эзэнт гүрэн¹⁰⁹**XVIII зуунд**

Түүхэнд “Их” хэмээн тэмдэглэгдсэн I Петр Алексеевич Романов нь бүх Оросын сүүлчийн хаан (царь) (1682-1721 онд), Оросын эзэнт гүрний анхны эзэн хаан (император) (1721-1725 онд) байв. Тухайн үед Балтын тэнгис рүү гарцтай төдийгүй флоттой болж, Нева мөрний эхэнд Санкт-Петербург хотыг байгуулсан хүчирхэг эзэнт гүрэн болсон байв.

Энэ үед хоёр толгойтой бүргэд нь Оросын эзэнт гүрний өргөжин тэлсэн газар нутгийг бэлгэдэх болжээ. Тодруулбал, Сибирь, Алс Дорнодын өргөн уудам нутгийг өөртөө нэгтгэсний дараа төвийн том титмийн доор хоёр тийш харж байгаа бүргэд нь нэг эзэнт гүрний Европ болон Азийн Орос орныг бэлгэдэх болов.

Мөн титмийн гурвалыг **гэгээн Андреевскийн тугийг бэлгэдсэн цэнхэр туузаар**, бүргэдийн цээжийг Оросын дээд шагнал болох гэгээн Андрейн одонгоор чимэглэжээ.

Ийнхүү I Петрийн үед ОХУ-ын одоогийн төрийн сүлдний үндсэн загвар бий болжээ.

XIX зуунд

I Николай эзэн хааны үед төрийн сүлдний шинэчлэл хийгджээ. 1856 онд баталсан төрийн бага сүлдний бүргэдийн баруун далавчинд Казань, Польш, Таврикс, Их Гүнт (Киев, Владимир, Новгород)-ийн, зүүн далавчинд Астрахань, Сибирь, Гүрж, Финландын бэлгэ тэмдэг болсон бамбайнуудыг дүрсэлжээ. 1857 онд баталсан төрийн их, дунд, бага сүлднүүдийг 1917 оныг хүртэл хэрэглэжээ.

¹⁰⁸ <https://www.vokrugsveta.ru/article/260555/>, <http://kursk-museum.ru/gallery/simvolika/index.html>

¹⁰⁹ <http://kursk-museum.ru/gallery/simvolika/index.html>

Төрийн бага сүлд

Төрийн дунд сүлд

Төрийн их сүлд

Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Орос Улс¹¹⁰

Октябрийн социалист хувьсгал ялсан 1917 онд Бүх Оросын Зөвлөлүүдийн II их хурлаар Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Орос Улсыг тунхаглажээ. **1918 онд** батлагдсан анхдугаар Үндсэн хуульд зааснаар төрийн сүлд нь нарны туяанд улаан дэвсгэр дээр алтан алх, хадуурыг хөндлөн байрлуулж, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байв. Гадна талаар нь “Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Орос Улс” гэж, доод хэсэгт “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг орос хэлээр бичсэн байв.

Гүйцэтгэх төв хороо төрийн сүлдний уран сайхны хэлбэрийг сайжруулахаар шийдвэрлэж, 1920 онд сард зураач Н.А.Андреевын бүтээсэн төрийн сүлдний шинэ хувилбарыг баталжээ. Шинэ хувилбарт уриаг төрийн сүлдний доод хэсэгт улаан туузан дээр, улсын нэрийн “Р.С.Ф.С.Р” товчлолыг дээд хэсэг рүү шилжүүлжээ. Улаан дэвсгэрийг тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байв.

Энэхүү сүлдийг **1925 онд** шинэ Үндсэн хуулиар бататгаж, 1993 оныг хүртэл хэрэглэсэн байна. Энэхүү 70 гаруй жилийн хугацаанд төрийн сүлдэнд хэд хэдэн өөрчлөлт орж байжээ. Тухайлбал, **1956 онд** батлагдсан “Оросын үсэг, цэг таслалын дүрэм”-ийн дагуу улсын нэрийн “Р.С.Ф.С.Р.” товчлолоос цэгүүдийг авсан бол **1978 онд** батлагдсан шинэ Үндсэн хуулиар төрийн сүлдэнд таван хошууг нэмж оруулжээ.

¹¹⁰ <http://www.heraldicum.ru/russia/rsfsr.htm>

Оросын Холбооны Улс (ОХУ)¹¹¹

ОХУ-ын орчин үеийн төрийн сүлдийг тус улсын Ерөнхийлөгчийн **1993 оны 11** дүгээр сарын 30-ны өдрийн зарлигаар батлахдаа Орос Улсын түүхийн залгамж чанар, салшгүй байдлын илэрхийлэл болсон хоёр толгойтой бүргэдийг төрийн сүлд болгон сэргээсэн байна.

2000 онд төрийн сүлдийг ОХУ-ын төрийн сүлдний тухай үндсэн хуулийн хууль (конституционный закон)-иар¹¹² зохицуулах болсон. Энэ хуулиар ОХУ-ын төрийн сүлд, түүний тодорхойлолт, албан ёсны ашиглах журмыг тогтоохдоо түүний дүрс, өнгийг тодруулж өгчээ.

Төрийн сүлд нь улаан өнгийн франц маягийн бамбайн дээр хүч чадлыг бэлгэдсэн далавчаа өргөсөн хоёр толгойтой алтан бүргэд байна. Хоёр толгойтой бүргэд нь тус улсын газар нутаг Европ, Ази тивийг дамнасан байдгийг илэрхийлдэг. Бүргэдийн гурван эгнээнд байрладаг өд нь сайн сайхан, шударга үнэн, гоо сайхныг илэрхийлдэг.

Бүргэд нь туузаар холбосон I Петрийн үеийн гурван титэмтэй бөгөөд энэ нь ОХУ болон түүний бүрэлдэхүүн улсуудын бүрэн эрхт байдлыг бэлгэддэг.

Бүргэд нь сарвуундаа төрийн эрх мэдэл, улсын эв нэгдлийг илэрхийлсэн очирт таяг, бөмбөрцөг барьсан байдаг. Орчин үед очирт таяг нь улсын бүрэн бүтэн байдал, тусгаар тогтнол, эв нэгдэл, түүний хүчийг илэрхийлдэг.

Бүргэдийн цээжин дээр лууг жадаар хөнөөж буй морьтон буюу гэгээн Георгийг дүрсэлсэн франц маягийн бамбай нь хамгаалалтыг илэрхийлж байдаг. Гэгээн Георгий лууг жадаар хөнөөж байгаа нь сайн ба муу, гэрэл ба харанхуйн тэмцэл, эх орноо хамгаалах эртний бэлгэдэл юм. Харин хар луу нь улс орны хувь заяаны хүнд сорилтуудыг илэрхийлдэг.

ОХУ-ын төрийн сүлдний өнгөний хувьд, улаан өнгө нь эр зориг, эх орноо хайрлахын бэлгэдлийг, мөн эх орноо хамгаалагчдын урссан цус, олон үндэстний улсын эв нэгдлийг, алтан өнгө нь эрх мэдэл, эд баялгийг, мөнгөн өнгө нь өгөөмөр сэтгэл, цэвэр ариун бодол, санаа зорилго, шударга үнэний төлөөх тэмцлийг, лууг хар өнгөөр дүрсэлсэн нь тус улсын түүхэнд гэм зэмгүй амиа алдсан хүмүүсийн уй гашуу, тэднийг үүрд санан дурсаж байхыг илэрхийлдэг.

3.3.Хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсууд

Хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн Бүгд найрамдах улсуудын тухайн үед болон холбооноос тусгаар болсноос хойш хэрэглэж байсан, хэрэглэж байгаа төрийн сүлднүүдийн талаар үзье:

1) Азербайжан;	8) Литва;
2) Армени;	9) Молдова;
3) Беларусь;	10) Тажикистан;
4) Гүрж;	11) Туркменистан;
5) Казахстан;	12) Узбекистан;
6) Киргиз;	13) Украин;
7) Латви;	14) Эстони.

¹¹¹ <http://statesymbol.ru/>, <https://blazon.ru/strany/gerb-rossii.html>

¹¹² Федеральный конституционный закон от 25.12.2000 № 2-ФКЗ «О Государственном гербе Российской Федерации». pravo.gov.ru.

3.3.1. Азербайжан Улс

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Азербайжан Улс (ЗСБНАЗУ)¹¹³

1920 онд байгуулагдсан ЗСБНАЗУ-ын анхдугаар Үндсэн хууль **1921 онд** батлагджээ. Үндсэн хуульд бататгасан төрийн сүлд нь дэлхийн бөмбөрцгийн цаанаас гарч буй нарны туяанд алтан алх, хадуур, улаан хавирган сар, таван хошуу байх ба эдгээрийг тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байв. Төрийн сүлдний дээд талын туузан дээр улсын нэрийг, доод талын туузан дээр “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг азербайжан хэлээр бичсэн байв.

1922 онд Азербайжан, Армени, Гүрж зэрэг Өмнөд Кавказын улсууд нэгдэн Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Өвөр Кавказ Улс байгуулагдсан боловч 1936 онд задарчээ.

Азербайжан Улс нь Бүгд найрамдах улс болж, ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсны дараа буюу **1937 онд** батлагдсан шинэ Үндсэн хуулиар төрийн сүлдээ шинэчилжээ. Шинэ төрийн сүлд нь тариан түрүү болон хөвөнгийн мөчрөөр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй болжээ. Эдгээрийг туузаар ороож, дээр нь “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг азербайжан, орос хэлээр бичсэн байв. Дотор нь мандах нарны туяанд алх, хадуур, газрын тосны цооног зэргийг дүрсэлжээ. Төрийн сүлдний оройн хэсэгт таван хошуу, түүний доод талд нь улаан туузан дээр улсын нэрийг азербайжан, орос хэлээр бичжээ.

1993 он хүртэл хэрэглэсэн энэхүү сүлдэнд хэд хэдэн өөрчлөлт орсон байна: **1937 онд** азербайжан хэл дээрх улсын нэрийг зассан, **1940 онд** Азербайжан Улс латин үсгээс кирилл үсэг рүү шилжихтэй холбогдуулан төрийн сүлдний азербайжан хэл дээрх бичгүүдийг сольсон, **1956 онд** тус улсын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн зарлигаар “Төрийн сүлдний журам” батлагдаж, төрийн сүлдний элементүүдийн өнгийг өөрчилсөн байна.

Мөн **1958 онд** төрийн сүлдэн дээрх улсын нэрийг засжээ. Анх кирилл үсэгт шилжихдээ “Азербайжан” гэсэн үгэнд “Й” үсгийг, “Социалист” гэсэн үгэнд “Я” үсгийг бичдэг байв: АЗЭРБАЙЧАН СОВЕТ СОСЯЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ.

Хийсэн засвар нь “Й” үсгийг “Ј” үсгээр, “Я” үсгийг цагаан толгойн үсгээс хассан тул “И” үсгээр сольжээ: РЕСПУБЛИКАН СОЦИАЛИСТ АЗЭРБАЖЧАН СОВЕТИ.

1978 онд батлагдсан шинэ Үндсэн хуулиар, мөн 1981 онд Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн баталсан “Төрийн сүлдний журам”-аар төрийн сүлдэнд өөрчлөлт ороогүй.

¹¹³ <http://www.heraldicum.ru/azerbaij/index.htm>

2) Бүгд Найрамдах Азербайжан Улс (БНАЗУ)¹¹⁴

1993 онд батлагдсан БНАЗУ-ын Үндсэн хуулиар төрийн сүлдний өнгөт болон хар, цагаан зургийг баталж, тус улсын Ерөнхийлөгчийн баталсан “БНАЗУ-ын төрийн сүлдний тухай журам”-аар төрийн сүлдтэй холбоотой харилцааг нарийвчлан зохицуулсан байна.

2018 онд БНАЗУ-ын төрийн сүлдний дүрсийг батлах тухай үндсэн хуулийн хууль (конституционный закон)-ийг баталжээ. Энэ хуульд зааснаар БНАЗУ-ын төрийн сүлд нь царс модны мөчир, тариан түрүүн дээр байрлуулсан дорнын бамбай байна. Энэ нь тус улс дорнын соёл иргэншилд харьяалагддагийг илэрхийлнэ.

Төрийн далбааны өнгө бүхий дэвсгэртэй бамбайн дээр нарны бэлгэдэл найман хошуу цагаан од байх ба одны төвд “галын орон”-ыг бэлгэддэг галын дөл байна. Од нь “тайван, амар амгалан” гэсэн утгатай цагаан өнгөтэй, дөл нь хүч чадал, эр зоригийг бэлгэдсэн улаан өнгөтэй, царс модны мөчир нь эд баялаг, үржил шимийг бэлгэдсэн ногоон өнгөтэй, тариан түрүү нь шар, бамбай болон одны хүрээ, бамбайн 8 ширхэг тав, царс модны 5 ширхэг самар нь алтан өнгөтэй байх бөгөөд тэдгээрийн өнгөний кодыг дээрх хуульд тодорхой зааж өгчээ.

Энэхүү төрийн сүлдний анхны өнгөт зураг Турк улсад хэвлэгдсэн “Одлу юрд” (“Галын улс”) сэтгүүлийн 1930 оны 04 дүгээр сарын дугаарт хэвлэгджээ. Оросоос цагаачлан ирсэн М.Е.Расулзаде уг зургийг Абхазын хунтайж Шервашидзегийн бүтээсэн азербайжаны төрийн сүлд бөгөөд 1920 оны 04 дүгээр сард Азербайжаны Парламентын танхимд байсан гэж мэдээлжээ.

3.3.2.Армени Улс

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Армени Улс (ЗСБНАРУ)¹¹⁵

1920 онд байгуулагдсан ЗСБНАРУ-ын анхдугаар Үндсэн хууль **1922 онд** батлагджээ. Үндсэн хуулиар бататгасан төрийн сүлдэнд Армени үндэстний эртнээс бэлгэдэж ирсэн Арарат уулын их, бага оргилыг, уулын цаанаас ургах нарны туяанд алх, хадуурыг, уулын бэлд усан үзмийн мод, тариан түрүү, чидун жимсний мөчрийг дүрсэлжээ. Төрийн сүлдний эргэн тойронд улсын нэр болон “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг армени хэлээр бичжээ.

1922 онд Өмнөд Кавказын гурван улс болох Азербайжан, Армени, Гүрж нэгдэн Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Өвөр Кавказ Улс байгуулагдсан боловч 1936 онд задарчээ.

Армени Улс нь Бүгд найрамдах улс болж, ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсны дараа буюу **1937 онд** шинэ Үндсэн хууль батлагджээ. Шинэ Үндсэн хуульд заасан төрийн сүлд нь 1922 оныхоос бага зэрэг өөрчлөгдсөн байна: чидун жимсний мөчрийг тариан түрүүгээр, нарыг таван хошуугаар сольж, дээр нь алх, хадуурыг байрлуулжээ. Мөн улаан туузан дээр уриаг орос хэлээр нэмж оруулжээ.

¹¹⁴ <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/symbols> , <https://blazon.ru/strany/gerb-armenii.html>

¹¹⁵ Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г. Стр. 110-111, <http://www.heraldicum.ru/armenia/soviet.htm>

Төрийн сүлдэн дээрх улсын нэрийг хэд хэдэн удаа засжээ: армени хэлээр “ҺАйастани Социалистакан Хорһрдайн ҺАнрапетутюн” гэж байсныг **1940 онд** “ҺАйкакан Советакан Социалистакан Республика” гэж, **1966 онд** “ҺАйкакан Советакан Социалистакан ҺАнрапетутюн” гэж тус тус зассан байна.

2) Бүгд Найрамдах Армени Улс (БНАРУ)¹¹⁶

1992 онд батлагдсан БНАРУ-ын төрийн сүлдний тухай хуулийн дагуу тус улсын анхны буюу 1918 оны төрийн сүлдийг сэргээжээ. 2005 онд шинэ Үндсэн хууль батлагдсаны дараа 2006 онд БНАРУ-ын төрийн сүлдний тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгыг баталсан ч төрийн сүлдэнд өөрчлөлт ороогүй байна.

Төрийн сүлдний төв хэсэгт байгаа бамбайг 4 хэсэгт хувааж, нийтийн тооллоос өмнөх II зуунаас нийтийн тооллын XIV зууныг хүртэлх хугацаанд тус улсын түүхэнд тусгаар байсан 4 хаант улсын бэлгэ тэмдгийг дүрсэлсэн байдаг. Бамбайн дээрх арслан загалмайтай байгаа нь тус улсыг Христийн шашинтай улс гэдгийг, нарны хоёр талын 2 бүргэд нь тус улсын өргөн уудам нутаг дэвсгэрийг илэрхийлж байдаг.

Бамбайн төвд эртний үндэсний бэлгэдэл болох Арарат уул, түүний орой дээр Библи дээр гардаг Ноагийн хөвөгч авдар (Ноев ковчег) байдаг. Их үерийн дараа Ноагийн хөлөг авдар хамгийн түрүүнд Арарат уулан дээр буусан хэмээн эртний домогт өгүүлдэг.

Бамбайн хоёр талаас нь эрх мэдэл, хүч чадал, тэвчээр хатуужлыг илэрхийлдэг арслан, бүргэд хамгаалж байдаг. Бамбайг доод хэсэгт таван элементийг дүрсэлсэн байдаг: сэлэм нь дайчин мөн чанарыг, гинж нь эрх чөлөө, тусгаар тогтнолыг, чидун жимсний мөчир нь арменчуудын оюун ухаан, соёлын баялаг өвийг, тариан түрүү нь арменчуудын хөдөлмөрч зан чанарыг, гурван өнгийн тууз нь Армени Улсын тугийг илэрхийлдэг. Төрийн сүлд нь үндсэн алтан өнгөнөөс гадна тус улсын төрийн далбааны улаан, цэнхэр, улбар шар өнгөтэй байна.

3.3.3. Беларусь Улс

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Беларусь Улс (ЗСБНБУ)¹¹⁷

ЗСБНБУ 1919 онд байгуулагдаж, 1922 онд Орос, Украин, Өвөр Кавказ болон тус улсын гэрээгээр байгуулагдсан ЗХУ-д орсон байна.

1919 онд батлагдсан тус улсын анхдугаар Үндсэн хуульд зааснаар төрийн сүлд нь нарны туяанд улаан дэвсгэр дээр алтан алх, хадуурыг хөндлөн байрлуулсан, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байв. Түүний дээд хэсэгт улсын нэрийн “Б.С.С.Р.” товчлол, төрийн сүлдний доод хэсэгт “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг беларусь хэлээр бичжээ. Энэхүү төрийн сүлд нь тухайн үеийн Орос Улсын төрийн сүлдний загвартай төстэй болжээ.

¹¹⁶ <https://www.president.am/ru/state-symbols/> , <https://geraldika.ru/>

¹¹⁷ Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г. Стр. 108-109, <http://www.heraldicum.ru/belarus/index.htm>

1927 онд тус улсын Зөвлөлүүдийн VIII их хурлаар шинэ төрийн сүлдийг тодорхойлж, Үндсэн хуульд бататган тусгажээ. Шинэ төрийн сүлд нь зүүн талдаа тариан түрүү, хошоонгор цэцгээр, баруун талдаа царс модны мөчрөөр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй болов. Түүний доод хэсэгт дэлхийн дүрсэлсэн бөмбөрцгийн цаанаас мандаж байгаа нарны туяанд алх, хадуурыг дүрсэлжээ. Оройн хэсэгт таван хошууг нэмсэн бөгөөд ургамлын хэмжээг улаан туузаар ороож, уриаг беларусь, еврей, орос, польш хэлээр бичжээ. Харин хэлхээг холбосон доод талын туузан дээр тус улсын нэрийн товчлолыг бичсэн байв.

1937 онд батлагдсан шинэ Үндсэн хуульд төрийн сүлдийг хэвээр нь үлдээжээ. Мөн тус улсын Гүйцэтгэх төв хорооны Тэргүүлэгчдийн “ЗСБНБУ-ын төрийн сүлд, төрийн тугны тухай” зарлигаар төрийн сүлдний албан ёсны загварыг тогтоосон байна.

1958 онд улсын нэрийн товчлолын цэгийг авсан байна.

Энэ хугацаанд 1919 онд беларусь хэл дээр “Пролетарыі усіх краеу, злучайцесья!” гэж батлагдаж байсан уриа дараах байдлаар өөрчлөгджээ:

- 1927 онд “Пролетары усіх краін, злучайцесья!”;
- 1938 онд “Пролетарыі усіх краін, злучайцесья!”;
- 1958 онд “Пролетарыі усіх краін, яднайцесья!”.

1978 онд төрийн сүлдний баруун талд байсан царс модны мөчрийг тариан түрүү, маалингаар сольж, уриаг беларусь, орос хэлээр болгон сольжээ.

1981 онд төрийн сүлдний элементүүдийн хэлбэр, өнгийг илүү тодруулсан ба түүний төвд байх алх, хадуур болон бичээсүүдийг алтан өнгөтэй болгон өөрчилжээ.

2) Бүгд Найрамдах Беларусь Улс (БНБУ)¹¹⁸

1991 онд БНБУ “Погоня” нэртэй шинэ төрийн сүлдийг баталжээ. Энэ нь 1918 оны Бүгд Найрамдах Беларусь Ард Улс болон Литвийн их гүнт улсын төрийн сүлдийг тусгаар тогтносон БНБУ-ын төрийн сүлд болгон сэргээв.

1995 оны 05 дугаар сард явуулсан бүх нийтийн санал асуулгын дүнг үндэслэн БНБУ-ын Ерөнхийлөгчийн **1995 оны** 213 дугаар зарлигаар “БНБУ-ын төрийн сүлдний стандарт, журам”-ыг баталж, тус улс ЗХУ-ын үед хэрэглэж байсан төрийн сүлдээ уламжлан хэрэглэхээр тогтжээ. 2004 онд батлагдсан Төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай хуулиар төрийн сүлдний тодорхойлолт, түүнийг хэрэглэх журмыг зохицуулсан байна.

¹¹⁸ <https://rus.azattyq.org/a/ussr-ex-soviet-state-symbols-national-emblems-gallery/31045608.html>

Төрийн сүлдний доод хэсэгт бөмбөрцгийн цаанаас ургах нарны туяан дээр улсын хилийн хүрээг ногоон өнгөөр зурсан байна. Төрийн сүлдний дээд хэсэгт улаан таван хошууг байна. Төрийн сүлд нь хошоонгор болон маалингын цэцэгстэй алтан тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй хэлбэртэй. Энэхүү хэлхээ нь хоёр талдаа улаан, ногоон туузаар гурван удаа ороож, төв хэсэгт нь тус улсын нэрийг бичсэн байна.

Тус улс нь хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн бусад Бүгд найрамдах улсуудаас төрийн сүлдэндээ “улаан од” буюу улаан таван хошууг хэвээр авч үлдсэн цорын ганц улс юм. Энэхүү улаан таван хошуу нь “Улаан од” хэмээх коммунизмын тухай роман 1908 онд хэвлэгдсэний дараа коммунист системтэй холбоотой болсон гэж үздэг.

2012 онд Беларусь Улсын төрийн сүлдний зарим элементийн дүрс, өнгө өөрчлөгджээ.

Хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн бусад Бүгд найрамдах улсуудаас Беларусь Улс нь хамгийн сүүлд буюу **2021 оны** 01 дүгээр сард төрийн сүлдэндээ өөрчлөлт оруулсан. Энэ үед төрийн сүлдний зарим элементийг хэлбэр, өнгөний хувьд өөрчилжээ. Тухайлбал, дэлхийн бөмбөрцгийг бага зэрэг эргүүлснээр Европ тив “илүү их”, Орос Улсын нутаг дэвсгэр “илүү бага” дүрслэгдэх болсон. Мөн улсын хилийн хүрээг ногоон өнгөтэй байсныг алтан шар болгож өөрчилсөн.

3.3.4. Гүрж Улс¹¹⁹

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Гүрж Улс (ЗСБНГУ)

1921 онд ЗСБНГУ-ыг тунхагласны дараа тус улсын Хувьсгалт хороо (Ревком)-ноос шинэ төрийн сүлдийг баталжээ. Тус улсын төрийн сүлдэнд дугуй улаан дэвсгэрийн дээд хэсэгт – туяа цацруулсан таван хошууг, доод хэсэгт – цасан уулыг, баруун талд – тариан түрүүг, зүүн талд – усан үзмийн модыг, дунд хэсэгт – алтан алх, хадуурыг дүрсэлсэн байна. Эдгээрийн эргэн тойронд “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг гүрж, орос, франц хэлээр бичиж, гадна талаар үндэсний хээ угалзаар хүрээлсэн байна.

1922 онд Азербайжан, Армени, Гүрж зэрэг Өмнөд Кавказын улсууд нэгдэн Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Өвөр Кавказ Улс байгуулагдсан боловч 1936 онд задарчээ.

1922, 1927 онд тус улсын Үндсэн хуулийг шинэчлэн баталсан бөгөөд ингэхдээ төрийн сүлдийг хэвээр үлдээсэн байна.

1937 онд шинэ Үндсэн хууль батлагдсан ба энэ үед ЗХУ-ын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн дэргэд байгуулагдсан комиссын саналаар төрийн сүлднээс франц хэл дээрх уриаг хасаж Үндсэн хуульд тусгажээ.

1978 онд дахин шинэ Үндсэн хууль баталсан ба энэ үед төрийн сүлдэнд улсын нэрийн товчлолыг гүрж хэлээр нэмж оруулсан.

¹¹⁹ <http://www.heraldicum.ru/gruzia/soviet.htm>

2) Бүгд Найрамдах Гүрж Улс (БНГУ)

1990 онд тус улсын Дээд зөвлөлөөс БНГУ-д шилжих шилжилтийн үеийг тунхаглах тухай хууль баталсан. Энэ хуулийн дагуу тус улсын нэрийг БНГУ гэж өөрчилж, үүний дагуу Үндсэн хууль болон төрийн сүлдийг өөрчлөхөөр тогтжээ. Энэ үед 1918-1921 онд оршин тогтнож байсан Гүржийн Ардчилсан Бүгд Найрамдах Улсын төрийн сүлдний загвар дээр шинэ төрийн сүлдийг бүтээжээ.

2004 онд БНГУ-ын төрийн их, дунд, бага сүлдийг баталсан байна. Төрийн сүлдийг дундад зууны үеийн Гүржийн сүлдний загвар дээр тулгуурласан байна.

Төрийн их сүлд

Төрийн дунд сүлд

Төрийн бага сүлд

Тус улсын төрийн их сүлд нь гэгээн Георгий морин дээр жадаар лууг хөнөөж буй мөнгөн дүрсийг дүрсэлсэн франц маягийн улаан бамбай юм. Гэгээн Георгий бол тус улсын ивээн тэтгэгч гэгээнтэн бөгөөд төрийн сүлдэн дээрх түүний дүрс нь гүржүүдийн үнэн алдартны шашныг илтгэдэг. Мөн дайчин, ялагч гэгээн Георгий нь Гүржийн ард түмний дайчин, зоригтой дүр төрхийг илэрхийлдэг.

Алтан титэм (Иверийская корона)-ийн оройд бөмбөрцөг, загалмай байгаа нь Гүржийн бүрэн эрхт байдал эргэн ирснийг бэлгэдэх ба мөн үнэн алдартны шашныг төлөөлдөг байна. Энэхүү бамбайг хоёр талаас нь хүч чадал, эр зориг, өгөөмөр сэтгэлийн бэлгэ тэмдэг болсон хоёр алтан арслан хамгаалж барьдаг. Бамбайн доор “Эв нэгдэл дэх хүч чадал” гэсэн уриа бүхий туузыг дүрсэлсэн байна.

БНГУ-ын төрийн сүлдний өнгө нь мөн л уламжлалт утгыг илэрхийлж байдаг: улаан өнгө нь эр зоригийг, алтан өнгө нь эд баялаг, эрх мэдлийг, мөнгөн өнгө нь өгөөмөр сэтгэл, цэвэр ариун бодлыг тус тус илэрхийлдэг.

УИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН

3.3.5. Казахстан Улс¹²⁰**1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Казахстан Улс (ЗСБНКаУ)**

ЗСБНКаУ 1936 онд тухайн үеийн Орос Улсын автономит улсын статусаас гарч, Бүгд найрамдах улс болон ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд оржээ.

1937 онд батлагдсан Үндсэн хуульд зааснаар төрийн сүлдний дээд талд нь таван хошуу байрлаж, хоёр талаар нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн, төв хэсэгт нь улаан дэвсгэр дээр алх, хадуур байна. Улсын нэрийн товчлол, “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг казах, орос хэлээр бичжээ. Энэхүү төрийн сүлд нь тухайн үеийн Орос Улсын төрийн сүлдний загварт үндэслэж бүтээгдэж байв.

1940 онд тус улс латин үсгээс кирилл үсэг рүү шилжсэний дараа бүх казах бичвэрийг засаж, мөн алхыг хадуурын дээр байрлуулж, **1950 онд** төрийн сүлдний оройн хэсэгт таван хошуу нэмжээ.

Харин **1978 онд** төрийн сүлдний элементүүдийн дүрс, өнгийг өөрчилжээ. Тухайлбал, хурц улаан өнгийг бүдгэрүүлж, нарны туяаны тоог багасгаж, хадуурыг дахин алхны дээр байрлуулжээ.

2) Бүгд Найрамдах Казахстан Улс (БНКаЗУ)

1992 онд БНКаЗУ-ын Ерөнхийлөгчийн зарлигаар батлагдсан тус улсын төрийн сүлдний төвд “юрта” буюу гэрийн тооныг дүрсэлсэн. Нарны туяа нь гэрийн унь хэлбэрээр тусдаг. Хоёр хажуу талаар дүрсэлсэн домгийн далавчтай морьд нь тооныг хамгаалдаг аж. Морьдын далавчийг улаан буудайн түрүүтэй төстэй байдлаар дүрсэлсэн байна. Төрийн сүлд нь алтан болон тэнгэрийн хөх өнгөтэй.

Төрийн сүлдний “шанырак” буюу гэрийн тооны бат бөх байдал нь унинаас хамаарч байдаг шиг аз жаргал нь хүн бүрийн сайн сайхан байдлаас хамаарна гэдгийг илэрхийлдэг. Тооно нь эцгийн гэр, өргөн утгаараа орчлон ертөнцийг бэлгэддэг. Мөн тоононд байгаа хөндлөн гурван нум нь гурван муж улсын эв нэгдлийг илэрхийлдэг.

Домгийн далавчтай морьд болох “тулпар”-уудыг иссыкийн Алтан хүн (иссыкский Золотой человек)-ий дуулгаар чимэх бөгөөд морьдын далавч нь хүчирхэг, цэцэглэн хөгжсөн улсыг бий болгох мөрөөдлийг бэлгэддэг. Мөн морьд нь цэвэр ариун бодол санаа, нийгэм, байгаль, дэлхийн соёл иргэншилтэй зохицох хүсэл эрмэлзлийг гэрчилдэг. Тооныг хоёр талаас нь хамгаалж байгаа морьд бол эх орноо нүдний цөцгий мэт хамгаалж, эх орондоо үнэнчээр зүтгэхийг илэрхийлдэг.

Таван хошууг БНКаЗУ-ын анхны Ерөнхийлөгч Н.А.Назарбаевын саналаар нүүдэлчин ард түмний чиглүүлэгч од, Казахстаны өөрийн гэсэн хөгжлийн замналыг бэлгэдэн оруулжээ. Төрийн сүлдний дугуй хэлбэр бол ертөнц, мөнх амьдрал, эв нэгдэл, тусгаарлагдмал байдлын дүр төрх бөгөөд казахуудын нүүдэлчин амьдралын хэв маягийн бэлгэдэл юм.

¹²⁰ <http://www.heraldicum.ru/kazakstn/index.htm>

БНКаЗУ-ын төрийн хоёр бэлгэ тэмдэг болох төрийн сүлд, далбааг ижил өнгөөр хийсэн бөгөөд дараах агуулгатай: цэнхэр өнгө нь казахуудын энх тайван, амар амгалан, хөгжил цэцэглэлт, цэвэр ариун байдлын бэлгэдэл төдийгүй мөн Казахстаны хязгааргүй тэнгэрийг, алтан өнгө нь амьдрал, хөгжил цэцэглэлтийн бэлгэ тэмдэг аж.¹²¹

2025 онд тус улс латин үсэгт шилжихтэй холбогдуулан **2018 онд** кирилл үсгээр “Казахстан” гэж бичсэнийг латин үсгээр сольжээ.

3.3.6. Киргиз Улс

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Киргиз Улс (ЗСБНКиУ)¹²²

ЗСБНКиУ 1936 онд автономит улсын статусаас гарч, Бүгд найрамдах улс болон ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсон байна. **1937 онд** батлагдсан шинэ Үндсэн хуулийн дагуу тус улсын төрийн сүлдний доод хэсэгт алх, хадуур, түүний дээд талд үндэсний хээ угалз бүхий цэнхэр нуман хаалга байна. Уг хаалгаар Алатау уулсын цаанаас ургах нарыг дүрсэлжээ. Нуман хаалганы гадна талаар хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн бөгөөд түүнийг улаан туузаар ороож, “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг киргиз, орос хэлээр бичсэн байв. Доод талын туузан дээр улсын нэрийг киргиз хэлээр бичжээ.

1937 онд киргиз хэл дээрх уриа “Бүх дэлхийн пролетариуд нэгдэгтүн!” гэж байсныг залруулсан бол **1940 онд** тус улс шинэ үсэгт шилжсэнтэй холбогдуулан тус улсын нэр болон уриаг мөн өөрчилжээ.

1948 онд Үндсэн хуулийн 115 дугаар зүйлд “Төрийн сүлдний дээд талд таван хошуу”-г нэмсэн бол **1956 онд** зөв бичгийн дүрмийн дагуу улсын нэрийн товчлолын цэгүүдийг хасжээ.

2) Бүгд Найрамдах Киргиз Улс (БНКиУ)¹²³

1994 онд тус улсын Дээд зөвлөлөөс баталсан “Төрийн сүлдний тухай” 1429-XII дугаар тогтоолд тус улсын шинэ төрийн сүлдийг тодорхойлсон байна. Төрийн сүлдийг 2004 оноос БНКиУ-ын төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай хуулиар зохицуулж байна.

БНКиУ-ын төрийн сүлд бол тус улсын ард түмний сэтгэлгээ, байгаль, соёл, засаглалын онцлогийг бэлгэдлийн уламжлалт дүрсээр илэрхийлсэн тойрог байдаг.

Төрийн сүлд нь цагаан хүрээтэй цэнхэр дугуй дүрсний төвд далавчаа дэлгэсэн цагаан шонхор шувуу байна. Түүний цаана Иссык-Куль нуур, Ала-Тоо цаст уулын оргилуудыг, цаанаас нь ургах нарны туяаг, хоёр талаар нь тус улсын газар тариалангийн гол үр тариа болох хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүг дүрсэлсэн байна. Дээд хэсэгт киргиз хэлээр “Киргиз” гэсэн, доод хэсэгт “Бүгд Найрамдах Улс” гэсэн бичээснүүдтэй.

Шонхор шувуу нь сэтгэлгээний цэвэр ариун байдал, эрхэмсэг байдлын бэлгэдэл бөгөөд киргизүүдийн амьдралын хэв маяг, уламжлалт соёлыг илэрхийлж, Киргизийн нутаг

¹²¹ <https://blazon.ru/strany/gerb-kazahstana.html>

¹²² <http://www.heraldicum.ru/kyrgyz/index.htm>

¹²³ https://grs.gov.kg/ru/eid/state_symbols/

дэвсгэрийг хамгаалж байхыг бэлгэддэг. Ургах нарны алтан туяа нь Киргиз Улсын ариун дагшин газар нутгийг гэрэлтүүлж байхыг бэлгэддэг.

3.3.7. Латви Улс¹²⁴

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Латви Улс (ЗСБНЛАУ)¹²⁵

ЗСБНЛАУ Бүгд найрамдах улс болж ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсны дараа буюу **1940 онд** батлагдсан Үндсэн хуулийн дагуу төрийн сүлдэнд далайгаас мандах нарны туяанд тариан түрүүгээр хөвөөлсөн алх, хадуур, дээд хэсэгт таван хошууг дүрсэлж, доод хэсэгт улаан туузан дээр улсын нэрийг латви хэлээр, түүний хоёр талд “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг латви, орос хэлээр бичжээ.

1978 оны Үндсэн хуульд төрийн сүлдний тодорхойлолтыг өөрчлөн найруулжээ.

2) Бүгд Найрамдах Латви Улс (БНЛатУ)¹²⁶

1990 онд БНЛатУ хуучин төрийн сүлдийг дахин залжээ. Уг төрийн сүлдийг БНЛатУ-ын тусгаар тогтнолыг тунхагласны дараа буюу 1921 онд Парламентаас баталж байжээ.

БНЛатУ нь төрийн их, дунд, бага сүлдтэй. Төрийн их сүлд нь гурав хуваасан испани маягийн бамбай байна: дээд хэсэгт ургах нар, зүүн доод хэсэгт улаан арслан, баруун доод хэсэгт баруун сарвуундаа илд барьж байгаа мөнгөн гриффин байна. Бамбайны дээр 3 ширхэг таван хошууг байрлуулсан. Төрийн далбааны улаан-мөнгөн-улаан өнгөтэй туузаар ороосон царс модны мөчир дээр зогссон арслан, гриффин хоёр нь бамбайг хамгаалж байдаг.

Төрийн их сүлд

Төрийн дунд сүлд

Төрийн бага сүлд

Төрийн сүлд нь тусгаар тогтносон БНЛатУ-ын төрийн бэлгэ тэмдэг төдийгүй түүх, соёлын бэлгэдэл болдог. Тухайлбал, арслан, гриффин бол XVI зуунаас уламжлагдан ирсэн бүс нутгийн түүхэн бэлгэ тэмдэг юм. Тэд хамтдаа Баруун болон Зүүн Латвийн нэгдлийг төлөөлдөг.

Алтан нар нь төр улсыг, гурван ширхэг таван хошуу од нь Латви Улс болж нэгдсэн түүхэн нутгууд (Курземе-Земгале, Видземе болон Латгале)-ыг илэрхийлдэг. Царс модны мөчир нь хүч чадал, тогтвортой байдлыг илэрхийлдэг. Модны дүр төрх нь Балтын орнуудын үндэсний бэлгэдэлтэй холбоотой байдаг.

¹²⁴ <https://rus.azattyq.org/a/ussr-ex-soviet-state-symbols-national-emblems-gallery/31045608.html>

¹²⁵ <https://web.archive.org/web/20110814035414/> , <http://www.heraldicum.ru/latvija/latssr.htm>

¹²⁶ http://latvia-spb.com/9_2_2_1.html

Туузны улаан зураас нь улс орны тусгаар тогтнолын төлөөх тэмцлийг, голын цагаан зураас нь эрх чөлөө, үндэсний нэр төр, шударга төрийн илэрхийлэл юм.

БНЛатУ-д төрийн сүлдийг хэрэглэх нарийн зохицуулалттай. Тухайлбал, төрийн их сүлдийг тус улсын Ерөнхийлөгч, Сейм (Парламент), түүний хороод, гишүүд, Сайд нарын зөвлөлийн дарга, яамд, тусгай үүрэг бүхий сайд нар, Төрийн аудитын газар, Үндсэн хуулийн шүүх, Дээд шүүх, Прокурорын ерөнхий газар, Латви Улсын банк, тус улсын дипломат болон консулын төлөөлөгчийн газар зэрэг субъектүүд хэрэглэнэ.

Төрийн дунд сүлдийг дээрх субъектүүдийн ажлын албад болон Парламентаас сонгосон, эсхүл баталсан байгууллагууд, албан тушаалтнууд, Засгийн газрын шууд харьяанд, эсхүл хяналтад байдаг байгууллагууд хэрэглэнэ. Мөн тойргийн болон дүүрэг (хот)-ийн шүүх, Иргэний бүртгэлийн газар, Сонгуулийн хороо, нийтийн эрх зүйн өөрөө удирдах байгууллагууд, тангараг өргөсөн нотариатчид зэрэг субъектүүд хэрэглэнэ. Мөн дээд боловсролын байгууллагын, магадлан итгэмжлэгдсэн сургалтын хөтөлбөрт хамрагдсан боловсрол, мэргэшлийг баталгаажуулсан диплом, гэрчилгээнд төрийн дунд сүлдийг тавьж болно.

Харин төрийн бага сүлдийг төрийн бусад байгууллагууд, өөрийн гэсэн албан ёсны сүлдгүй орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагууд зэрэг субъектүүд хэрэглэнэ.

3.3.8.Литва Улс¹²⁷

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Литва Улс (ЗСБНЛиУ)¹²⁸

1940 онд Бүгд найрамдах улс болон ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсон ЗСБНЛиУ-ын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн “ЗСБНЛиУ-ны төрийн тэмдэг (сүлд)-ийн тухай” зарлигаар төрийн сүлдийг баталжээ.

Төрийн сүлд нь ургах нарны туяанд алтан алх, хадуур, царс мод, тариан түүгээр хөвөөлсөн, түүнийг улаан туузаар ороосон ба зүүн талд нь “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг литва хэлээр, баруун талд нь орос хэлээр бичсэн байв. Дээд хэсэгт таван хошуу, доод хэсэгт тус улсын нэрийн товчлолыг литва хэлээр бичсэн байв.

Царс модны навч нь төрт ёс, хүч чадлыг бэлгэддэг байна. Литвийн ард түмэн эртнээс энэхүү хүчирхэг модыг дээдэлж иржээ.

Төрийн сүлдний талаар 1978 оны Үндсэн хуульд тусгажээ.

2) Бүгд Найрамдах Литва Улс (БНЛитУ)

1991 оны 07 дугаар сарын 29-ний өдөр Москва хотод ЗХУ ба БНЛитУ-ын хооронд “Улс хоорондын харилцааны үндэс суурь болох тухай” гэрээнд гарын үсэг зурсны дагуу талууд бие биеийхээ бүрэн эрх, тусгаар тогтнолын эрхийг хүлээн зөвшөөрөв.

1990 онд батлагдсан БНЛитУ-ын төрийн сүлдний тухай хуульд **1991 оны** 09 дүгээр сарын 04-ний өдөр нэмэлт, өөрчлөлт оруулж, төрийн сүлдийг шинэчилсэн байна.

¹²⁷ <https://f-gl.ru>, <http://www.heraldicum.ru/lietuva/index.htm>

¹²⁸ Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г. Стр. 143.

1992 оны 10 дугаар сарын 25-ны өдөр тус улсын Үндсэн хуулийг бүх нийтийн санал асуулгаар баталсан. Үндсэн хуулийн 15 дугаар зүйлд “Төрийн сүлд нь улаан дэвсгэр дээр цагаан Витис байна” хэмээн заажээ.

Литва Улсын төрийн сүлд болох “Витис” нь испани маягийн улаан бамбай байна. “Витис” нь улсын хилийг манаж буй хуягт баатар гэсэн утгатай. Бамбайн дээр баруун гартаа сэлэм өргөж барьсан хуягтай морьтон бөгөөд морьтон нь давхар загалмайг дүрсэлсэн цэнхэр бамбайтай байна.

Энэхүү төрийн сүлд нь Европын хамгийн эртний сүлднүүдийн нэг юм. Тус улсын оршин тогтносон түүхэнд “Витис” өөрчлөгдөөгүй. Зөвхөн хуучин ЗХУ-ын үед л тус улсын төрийн сүлдэнд морьтныг дүрслээгүй байв.

1990 онд батлагдсан БНЛитУ-ын төрийн сүлдний тухай хуульд **1991 онд** нэмэлт, өөрчлөлт оруулж, төрийн сүлдийг шинэчилсэн байна.

3.3.9. Молдова Улс

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Молдова Улс (ЗСБНМУ)¹²⁹

1940 онд батлагдсан тус улсын Үндсэн хуульд төрийн сүлдийг тодорхойлжээ. Төрийн сүлд нь ургах нарны туяанд алх, хадуур байна. Алх, хадуурыг эрдэнэ шиш, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн ба ишийг нь усан үзэм, жимсээр холбосон байв. Хэлхээг улаан туузаар ороож, түүн дээр улсын нэрийн товчлолыг, хоёр талд нь “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг молдова, орос хэлээр бичжээ. Төрийн сүлдний оройн хэсэгт улаан таван хошууг байрлуулсан байв.

1952 онд тус улсын Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн зарлигаар батлагдсан “ЗСБНМУ-ын төрийн сүлдний тухай журам”-д төрийн сүлдний элементүүдийн өнгийг тодорхой заажээ.

1978 онд шинэчлэн батлагдсан Үндсэн хууль, 1981 онд Дээд зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн зарлигаар батлагдсан “Төрийн сүлдний тухай журам”-аар төрийн сүлдэнд өөрчлөлт ороогүй.

2) Бүгд Найрамдах Молдова Улс (БНМУ)¹³⁰

1990 онд батлагдсан БНМУ-ын төрийн сүлд нь тус улсын бүрэн эрхт байдал, тусгаар тогтнол, эв нэгдэл, хуваагдашгүй байдлын албан ёсны гол бэлгэ тэмдгийн нэг юм.

Төрийн сүлд нь бүргэдийн цээжинд байрласан улаан, цэнхэр өнгөтэй бамбай байна. Бамбайны голд бухын толгой, эвэр хооронд нь найман хошуутай од, толгойн баруун талд таван дэлбээтэй сарнай, зүүн талд нь хавирган сарыг дүрсэлсэн байна.

Хошуундаа загалмайтай бүргэд нь молдовачуудын эртний Ромын гарал үүслийг, түүний сарвуун дахь чидун жимсний мөчир нь энх тайвныг, очирт таяг нь бүрэн эрхт байдлыг илэрхийлдэг.

¹²⁹ <http://www.heraldicum.ru/moldova/mssr.htm>

¹³⁰ <https://www.presedinte.md/rus/blem>

3.3.10.Тажикистан Улс¹³¹

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Тажикистан Улс (ЗСБНТаУ)

1924 оноос Узбекистан Улсын бүрэлдэхүүнд байсан Автономит Бүгд Найрамдах Тажик Улс нь 1929 онд Бүгд найрамдах улс болж, ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд орсон.

1931 онд батлагдсан Үндсэн хуульд зааснаар тус улсын төрийн сүлд нь таван хошуу байна: дээд хэсэгт – нарны туяанд алх, хадуурыг, доод хэсэгт – уулын энгэрт үйлдвэрийн барилга, төмөр зам, галт тэрэгний зүтгүүр, трактор, хонин сүрэг зэргийг дүрсэлжээ. Таван хошуу нь улаан буудайн түрүү, хөвөнгийн мөчрөөр хөвөөлж, доор нь усан үзмийг дүрсэлжээ. Төрийн сүлдний доод талд улсын нэрийг, дээд талд “Бүх дэлхийн пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг тажик, орос болон эртний араб хэлээр бичжээ.

Төрийн сүлдэнд дүрсэлсэн галт тэрэгний зүтгүүр нь зөвхөн техникийн хөгжлийг төдийгүй шинэ нийгмийн улс төр-нийгмийн үсрэнгүй хөгжлийг илэрхийлж байв.

1935 онд тус улсын Зөвлөлүүдийн V их хурлаар Үндсэн хуулиа шинэчлэн батлахдаа төрийн сүлд дээрх улсын нэрийг “ТаджСССР” гэж товчилсон хэлбэрээр оруулжээ.

1937 оны 01 дүгээр сард батлагдсан Үндсэн хуулиар баталгаажуулсан шинэ төрийн сүлд нь өмнөх загвараас ялгаатай нь алх, хадуурыг хүр хорхойтой усан үзмэн дээр байрлуулж, уриаг хэлхээг ороосон тууз руу шилжүүлжээ. Мөн хэлхээний дотор тариалангийн талбай, суваг, трактор, хоёр хонь, улаан туг бүхий усан цахилгаан станц, газрын тосны цооног, уулс, модыг, мөн уулсын цанаас ургах нарны туяанд тажик хэлээр тус улсын нэрийг бичиж, оройн хэсэгт улаан таван хошууг дүрсэлжээ. Хэлхээг ороосон туузан дээр уриаг тажик, орос бичжээ.

1937 оны 05 дугаар сард Гүйцэтгэх төв хорооны Тэргүүлэгчдийн шийдвэрээр төрийн сүлдний зарим элементүүдийн дүрс, өнгийг өөрчилжээ. Харин **1938 онд** төрийн сүлдний улсын нэрийн бичилтэд өөрчлөлт оруулжээ: “Љумһуријат” гэх үгний эхний “Љ” үсгийг “Respublika” гэх үгний эхний “R” үсгээр өөрчилснөөр улсын нэрийн товчлол “RSS Tadjikiston” гэж бичих болсон.

1940 онд шинэчлэн баталсан Үндсэн хуульд зааснаар шинэ төрийн сүлд нь таван хошуу дүрсээс бүрдэх бөгөөд түүний дээд хэсэгт ургах нарны туяанд алх, хадуурыг улаан таван хошуун дээр дүрсэлжээ. Таван хошууны хоёр талд хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байна. Улаан туузан дээр улсын нэрийг болон “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг тажик, орос хэлээр бичсэн байв.

¹³¹ <https://rus.azattyq.org/a/ussr-ex-soviet-state-symbols-national-emblems-gallery/31045608.html>

2) Бүгд Найрамдах Тажикистан Улс (БНТадУ)

1992 оны 11 дүгээр сарын 24-ний өдөр БНТадУ-ын Дээд зөвлөлийн “зохицуулах” XVI чуулганаар “Төрийн сүлдний тухай журам”-ыг баталжээ. Уг тогтоолд зааснаар төрийн сүлд нь уулсын цаанаас ургах нарны туяанд далавчтай арслан байна. Арсланг гурван өнгийн туузаар ороосон улаан буудайн түрүүгээр хөвөөлсөн байна. Дээд талд титэм болон хагас тойрог хэлбэрээр байрлуулсан долоон одыг дүрсэлсэн байв.

Шуудангийн марк дээрх төрийн сүлд (1994 он)

1993 онд батлагдсан БНТадУ-ын одоогийн төрийн сүлд нь цасан уулсын цаанаас мандаж буй нарны туяанд титэм болон хагас тойрог хэлбэрээр байрлуулсан долоон од байна. Түүний хоёр талд гурван өнгийн туузаар ороосон хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлжээ. Доод хэсэгт дэлгэсэн номыг тавиур дээр байрлуулсан байна.

3.3.11. Туркменистан Улс¹³²

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Туркменистан Улс (ЗСБНТуУ)¹³³

1924 онд ЗСБНТуУ байгуулагдан ЗХУ-д нэгдэн оржээ.

1927 онд батлагдсан тус улсын Үндсэн хуульд зааснаар төрийн сүлд нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн дугуй байна. Уг дугуйг дөрвөн хэсэгт хуваасан: Копетдаг уулсын хормойд хоньчин хонин сүрэгтэйгээ; тэмээ, трактор; хөвөнгийн мөчир; усан үзмийг дүрсэлсэн ба “салор гель” буюу хивсний зургийг төв хэсэгт нь байрлуулсан.

Тариан түрүүг улаан туузаар ороож, дээр нь “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг туркмен, орос хэлээр бичиж, доод хэсэгт нь ургах нарны туяанд алх, хадуурыг, оройн хэсэгт нь таван хошууг дүрсэлжээ.

Тус улсын төрийн сүлдний нэг онцлог элемент бол туркмен үндэстний “салыр гель” буюу хивс юм. Туркменистан Улс эртнээс уламжлалт хээгээр нэхсэн хивсээрээ алдартай байсан. “Гель”-ийг салыр, йомут, эрсар гэсэн үндсэн 3 төрөлд хуваадаг. Туркменистаны олон угсаатнуудын нэг болох салырчуудын хийдэг “салыр гель” нь тус улсын хивс урлалын “өвөг” гэж үздэг байна.

¹³² <http://www.heraldicum.ru>

¹³³ Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г. Стр. 115-117.

1937 онд шинэчлэн батлагдсан Үндсэн хуулийн дагуу төрийн сүлд нь ургах нарны дэвсгэр дээр алх, хадуур, таван хошуу, үйлдвэрийн барилгуудыг дүрсэлсэн байв. Тариан түрүү, хөвөнгийн мөчрөөр хөвөөлсөн ба хэлхээг улаан туузаар ороож, дээр нь уриаг туркмен, орос хэлээр бичиж, доод талын төв хэсэгт нь хивс байрлуулжээ.

Тус улс хоцрогдсон улсаас үйлдвэржсэн улс болон хөгжиж байгааг илтгэж төрийн сүлдэнд үйлдвэрийн барилгуудыг ийнхүү оруулсан байв.

1940 онд тус улс кирилл үсэгт шилжсэнтэй холбогдуулан төрийн сүлд дээрх бичээсийг өөрчилжээ.

1946 онд туркмен хэл дээрх уриа “Бүх дэлхийн пролетариуд нэгдэгтүн!” гэж байсныг залруулжээ.

1977 онд батлагдсан шинэ Үндсэн хуулийн дагуу төрийн сүлдэнд улсын нэрийн товчлолыг нэмсэн бөгөөд элементүүдийн дүрс, өнгийг өөрчилсөн байна.

2) Бүгд Найрамдах Туркменистан Улс (БНТурУ)

1992 онд батлагдсан БНТурУ-ын төрийн сүлдний тухай хуулиар төрийн сүлдний гадна талын улаан хүрэн тойрогт 7 ширхэг хөвөнгийн булцуу, тариан түрүүгээр хөвөөлж, тойргийн дээд хэсэгт хавирган сар болон 5 ширхэг таван хошуу од дүрсэлсэн байна. Уг дугуй тойргийн дотор байх алтан шаргал тойрогт үндэсний хээтэй 5 ширхэг хивсийг, голын цэнхэр тойрогт цагаан ахалтек морь (Гырат)-ийг тус тус дүрсэлжээ.

2000 онд БНТурУ-ын төрийн сүлдний тухай хуульд оруулсан өөрчлөлтөөр төрийн сүлдний элементүүдийн өнгө, хэмжээ өөрчлөгдөв.

Мөн төв хэсэгт байгаа ахалтек морь нь “Янардаг” болохыг тодорхой болгож хуульчилжээ.

2003 онд Халк Маслахат (Парламентын дээд танхим)-ын хуралдаанаар шинэ төрийн сүлдийг санал нэгтэй баталжээ. Энэ үеэр мөн Төрийн сүлдний тухай хуулийг шинэчлэн батлав.

Төрийн сүлд нь алтан шар хүрээтэй ногоон өнгийн найман өнцөгт байх ба түүн дотор улаан, цэнхэр өнгийн хоёр дугуй тойрог байна. Найман өнцөгт нь эртнээс уламжлагдан ирсэн бөгөөд энх тайван, хөгжил цэцэглэлтийг бэлгэддэг аж.

Ногоон өнгийн найман өнцөгтэй дүрсэнд 5 ширхэг таван хошуу одтой хавирган сар, тариан түрүү, хөвөнгийн мөчир зэрэг тус улсын үндэсний баялаг, төрийн бэлгэдлийн гол элементүүд байна.

Улаан дугуй тойрогт ахалтек, салыр, эрсар, човдур, йомут хивсийг дүрсэлсэн нь туркменчуудын найрамдал, эв нэгдлийг илэрхийлжээ. Цэнхэр дугуй тойрогт “Янардаг”

ахалтек морь байна. Төрийн сүлдний тухай хуульд зааснаар “Янардаг морь бол тусгаар тогтносон төвийг сахисан Туркменистан Улсын анхны бөгөөд насан туршийн Ерөнхийлөгч Сапармурад Ниязов Туркменбашигийн ахалтек морь бөгөөд туркменчуудын бахархал, өвөрмөц ахалтек үүлдрийн сонгодог дээжийн илэрхийлэл юм.” гэсэн байна. БНТУ-ын тусгаар тогтнолтой чацуу (1991 он) энэ морийг мөн “Алтын-Даг” гэж нэрлэдэг байжээ.

3.3.12. Узбекистан Улс

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс (ЗСБНУЗУ)¹³⁴

1925 онд ЗСБНУЗУ байгуулагдсаны дараа тус улсын Гүйцэтгэх төв хорооноос баталсан “Төрийн сүлд, төрийн далбааны тухай” 67 дугаар тогтоолоор Үндсэн хууль батлах хүртэл түр хугацаанд хэрэглэх төрийн сүлдийг баталжээ.

Төрийн сүлд нь нарны туяанд алх, ураг хадуур (узбек хадуур) байх ба хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байв. Тэдгээрийн ишийг холбосон туузан дээр улсын нэрийн “УзССР” товчлолыг узбек, орос хэлээр бичжээ. Дээд хэсэгт таван хошуу, улаан туузыг дүрсэлжээ. Төрийн сүлдийг тойруулан “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг узбек, орос хэлээр бичжээ.

1927 онд батлагдсан анхдугаар Үндсэн хуулиар төрийн сүлдний зөвхөн улсын нэр, уриаг тажик хэлээр нэмж бичихээр тогтжээ.

Тус улс нь узбек үсгээс латин үсэг рүү шилжсэнтэй холбогдуулан **1929 оны** 02 дугаар сард гарсан Гүйцэтгэх төв хорооны шийдвэрийн дагуу 05 дугаар сард нь тус улсын Зөвлөлүүдийн III их хурлаар Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулжээ.

Мөн онд ЗСБНУЗУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан Автономит Бүгд Найрамдах Тажик Улс (1924-1929 оны хооронд) нь ЗСБНТАУ болж ЗХУ-д нэгдэн оржээ. Энэ үйл явдлын дараа **1931 онд** Зөвлөлүүдийн IV их хурлаар Үндсэн хуульд өөрчлөлт орж, шинэ төрийн сүлдтэй болсон байна.

Төрийн сүлд нь дэлхийн бөмбөрцгийн цаанаас ургах нарны туяанд алх, хадуур, хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн байна. Хэлхээсийг ороосон туузан дээр “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг узбек, орос хэлээр бичжээ. Хэлхээг холбосон туузан дээр улсын нэрийн товчлолыг узбек хэлээр бичсэн байв. Төрийн сүлдний орон хэсэгт улаан таван хошууг байрлуулжээ.

Тус улс латин үсэгт шилжсэнтэй холбогдуулан **1937 онд** Үндсэн хуульд тусгасан байна: тус улсын нэр “ӨЗ.Б.Ş.Ç.” гэж байсныг “OzSSR.” гэж, уриа “BYTYN DUNJA PROLETARLARI, BIRLAŞIN;IZ!” гэж байсныг “BUTUN DUNJA PROLETARLARI, BIRLAŞIN;IZ!” гэж тус тус өөрчилжээ.

¹³⁴ <http://www.heraldicum.ru/uzbekstn/ussr.htm>

ЗСБНУЗУ дахин кирилл үсэгт шилжсэнтэй холбогдуулан **1947 онд** Үндсэн хуульд өөрчлөлт орж төрийн сүлдний зарим элементүүд өөрчлөгджээ. Тухайлбал, хөвөнгийн мөчир дээр цэцэг нэмэгдэж, алтан алх, хадуурыг мөнгөн алх, узбек хадуураар сольж, узбек хэл дээрх уриаг “БУТУН ДУН’Ё ПРОЛЕТАРЛАРИ, БИРЛАШИНГИЗ!” гэж, улсын нэрийн товчлолыг “Ўз.С.С.Р.” гэж өөрчлөгдсөн. Харин **1956 онд** зөв бичгийн шинэ дүрмийн дагуу улсын нэрийн товчлол цэггүй болжээ.

1978 онд Төрийн зөвлөлийн VI ээлжит бус чуулганаар батлагдсан шинэ Үндсэн хуулиар төрийн сүлдний зарим элементүүдийн дүрс, өнгө өөрчлөгджээ. Тухайлбал, мөнгөн алх, “урак” узбек хадуур алтан өнгөтэй болж, узбек, орос хэл дээрх урианы байр солигджээ.

2) Бүгд Найрамдах Узбекистан Улс (БНУЗУ)

1991 онд БНУЗУ тусгаар тогтнолоо зарлаж, “БНУЗУ-ыг тунхаглах тухай” Дээд зөвлөлийн тогтоол батлагджээ.

1992 онд батлагдсан БНУЗУ-ын төрийн сүлдний тухай хуулийн дагуу төрийн сүлд нь хөвөнгийн мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн, хэлхээний дотор Амударья, Сырдарья гэх томоохон голууд, ногоон хөндий тал, уулсын цаанаас ургах нар байна. Дээд хэсэгт найман өнцөгтэй од, түүн дотор хавирган сар ба од байна. Төрийн сүлдний голд далавчаа дэлгэсэн Хумо шувуу байна. Хэлхээг төрийн далбааны өнгөтэй туузаар холбож, туузан дээр улсын нэрийг бичсэн байна.

Төрийн сүлдэнд дээр дүрсэлсэн Амударья, Сырдарья гэх томоохон голууд нь мөнх амьдралыг, тариан түрүү (улаан буудай) – баялгийг, хөвөнгийн мөчир – ард түмний зүрх сэтгэл, хүсэл зоригийн цэвэр ариун байдал, үндэсний арвин баялгийг бэлгэддэг. Найман өнцөгтэй од нь Бүгд найрамдах улсыг, эв нэгдлийг илэрхийлдэг бол хавирган сар ба од нь ард түмний ариун нандин итгэл үнэмшлийг буюу исламын шашныг бэлгэддэг аж. Эртний домогт гардаг хөгжил цэцэглэлтийн Хумо шувуу нь аз жаргал, аз, агуу байдал, сайн сайхныг бэлгэддэг.¹³⁵

2010 онд БНУЗУ-ын төрийн сүлдний тухай хуульд “Узбекистон” гэж кирилл үсгээр бичсэн байсныг латин үсгээр “O‘zbekiston” болгон өөрчилсөн байна.

3.3.13.Украин Улс¹³⁶

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Украин Улс (ЗСБНУКУ)¹³⁷

ЗСБНУКУ 1917 онд байгуулагдаж, 1922 онд Орос, Беларусь, Өвөр Кавказ болон тус улсын гэрээгээр байгуулагдсан ЗХУ-д нэгдэн орсон байна.

¹³⁵ <https://blazon.ru/strany/gerb-uzbekistana.html>

¹³⁶ <https://rus.azattyq.org/a/ussr-ex-soviet-state-symbols-national-emblems-gallery/31045608.html>

¹³⁷ Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г. Стр. 98-99.

<http://www.heraldicum.ru/ukraine/index.htm>

1923 онд тус улсын Гүйцэтгэх төв хорооноос баталсан “Төрийн далбаа, төрийн сүлд, төрийн тамгыг батлах тухай” тогтоолын дагуу төрийн сүлд нь тариан түрүүгээр хөвөөлсөн улаан бамбай байна. Бамбайн дээр ургах нарны туяанд алх, хадуур байна. Бамбайн дээд хэсэгт улсын нэрийн “У.С.С.Р.” товчлолыг, доод хэсэгт туузан дээр “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг украин, орос хэлээр тус тус бичсэн байв. Энэхүү төрийн сүлд нь ЗХУ-ын төрийн сүлдтэй тун төстэй болжээ.

1929 онд батлагдсан Үндсэн хуульд төрийн сүлд дээрх уриаг зөвхөн украин хэлээр бичихээр болсон бол **1937 онд** Үндсэн хуулиар төрийн сүлдэн дээрх улсын нэрийг “У.С.С.Р.” гэж товчилсон байсныг “У.Р.С.Р.” болгон өөрчилжээ.

1947 оны зун Украины коммунист намын Төв хороо төрийн сүлдийг ЗХУ-ын төрийн сүлдний нэгдсэн стандартад оруулах асуудлыг хэлэлцэж, оройн хэсэгт таван хошуу нэмэх, тус улсын нэрийг бамбайн доор шилжүүлэхээр тогтжээ. Энэхүү саналаа Москвад уламжлан батлуулсны эцэст **1950 онд** шинэ төрийн сүлд батлагдсан байна. Шинэ төрийн сүлдэнд уриаг украин, орос хэлээр оруулсан байна.

Энэхүү төрийн сүлд нь тухайн үеийн Орос Улсын төрийн сүлдний загварт үндэслэж бүтээгджээ. Тухайн үед Украин Улс нь Орос Улстай улс төр, эдийн засгийн хөгжлийн хувьд ч, угсаатны зүйн хувьд ч ЗХУ-ын бүрэлдэхүүн бусад Бүгд найрамдах улсуудаас илүү нягт холбоотой байжээ.

2) Бүгд Найрамдах Украин Улс (БНУКУ)

БНУКУ-ын Дээд Радын **1992 оны** 2137-XII дугаар тогтоолоор тус улсын төрийн сүлдээр Киевийн Орос (Киевской Руси)-ын захирагчийн бэлгэ тэмдэг болсон “гурван шүдтэй жад”-ыг баталжээ. Гэвч Дээд Радын зарим депутатууд эсэргүүцсэн тул БНУКУ-ын тухайн үеийн Ерөнхийлөгч Л.Кравчук буулт хийх үүднээс “гурван шүдтэй жад”-ыг “төрийн бага сүлд” болгож, хожим нь “их сүлд”-ийг хэлэлцэхийг санал болгожээ. Дээрх тогтоолд “гурван шүдтэй жад нь төрийн их сүлдний гол элемент гэж үзэж, гурван шүдтэй жадыг Украин Улсын төрийн бага сүлд болгон баталсугай.” гэж заасан байна.

1996 онд батлагдсан Үндсэн хуульд тус улсын төрийн бага сүлд, төрийн далбааг тогтоож, төрийн их сүлд нь гурван шүдтэй жад ба Запорожийн армийн бэлгэ тэмдгээс бүрдэхээр хуульчилжээ. Гэвч Үндсэн хууль батлах үед төрийн их сүлдийг бүтээж амжаагүй байв.

Мөн онд Дээд Радаас баталсан “БНУКУ-ын төрийн бэлгэ тэмдгийн тухай” тогтоолд төрийн их сүлдний загварыг бүтээх уралдаан зохион байгуулахаар тогтоосон байна. Үүний дагуу Дээд зөвлөл, Сайд нарын танхимаас хэд хэдэн удаа (1996, 2000, 2003, 2007, 2020 онуудад) төрийн их сүлдний загварын уралдаан зарласан боловч төрийн их сүлд өнөөг хүртэл батлагдаагүй байна.

3.3.14.Эстони Улс¹³⁸

1) Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Эстони Улс (ЗСБНЭУ)

1940 онд ЗСБНЭУ байгуулагдан ЗХУ-д нэгдэн оржээ. **1940 онд** батлагдсан Үндсэн хуулиар тус улсын төрийн сүлдийг тодорхойлсон ба төрийн сүлд нь шилмүүст модны мөчир, тариан түрүүгээр хөвөөлсөн, ургах нарны туяанд алх, хадуур дүрсэлсэн байна. Хэлхээг ороосон улаан туузан дээр “Орон бүхний пролетариуд нэгдэгтүн!” уриаг эстони, орос хэлээр, хэлхээний ишийг холбосон улаан туузан дээр улсын нэрийн “Eesti NSY” товчлолыг эстони хэлээр тус тус бичжээ. Төрийн сүлдний оройн хэсэгт таван хошууг байрлуулжээ.

2) Бүгд Найрамдах Эстони Улс (БНЭУ)

ЗСБНЭУ-ын Дээд зөвлөлөөс 1990 оны 05 дугаар сарын 08-ний өдөр БНЭУ болох тухай тогтоолыг, 08 дугаар сарын 07-ны өдөр Төрийн далбаа, төрийн сүлдний тухай хуулийг тус тус баталжээ. Харин 1991 оны 09 дүгээр сарын 06-ны өдөр ЗХУ-ын Төрийн зөвлөл БНЭУ-ын тусгаар тогтнолыг албан ёсоор хүлээн зөвшөөрчээ.

1990 оны хуульд зааснаар Эстони Улсын 1940 оны 08 дугаар сараас өмнө хэрэглэж байсан анхны төрийн далбаа, төрийн сүлдийг тус улсын төрийн далбаа, төрийн сүлд гэж үзнэ гэсэн байна.

1992 онд батлагдсан БНЭУ-ын төрийн далбаа, төрийн сүлдний жишиг зургийг батлах тухай хуульд тус улсын төрийн их, бага сүлдийг нарийвчлан хуульчилжээ.

2001 онд шинэчлэн батлагдсан Төрийн сүлдний тухай хуулийн 3 дугаар зүйлд зааснаар төрийн их сүлд нь үзэгч рүү харж яваа гурван хөх арсланг дүрсэлсэн алтан бамбай байна. Бамбайг алтан царс модны хоёр мөчрөөр хоёр хажуу талд нь хүрээлсэн байна.

Харин төрийн бага сүлд нь төрийн их сүлдтэй адил боловч царс модны мөчиргүй байна.

Төрийн сүлдний арслан нь хүч чадал, эр зориг болон өгөөмөр сэтгэлийг илэрхийлдэг бол царс мод нь Эстони Улсын эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөөх хүсэл эрмэлзлийг илэрхийлдэг ажээ.

¹³⁸ <http://www.heraldicum.ru/estonia/index.htm>

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

Ном:

- Амарсанаа Ж., Энхжин Ц. Монгол Улсын төрийн бэлгэ тэмдэг. УБ. 2014 он.
- Болортуяа Б. Төрийн бэлгэ тэмдгийг хэрэглэх эрх зүйн зохицуулалтын зарим асуудал. УБ., 2013 он.
- Гантулга Ц., Бямбасүрэн Г. Монгол төрийн үүсэл, ёс ёслол, бэлгэдэл, хүндэтгэл, уламжлал. УБ., 2011 он.
- Даш-Ёндон Б. Соёмбо сүлд: Монгол ухаан. УБ., 2015 он.
- Сэндэнхорол Б. Төрийн бэлгэ тэмдгийн уламжлал, шинэчлэл, хэрэглэх журам, түүний эрх зүйн зарим асуудал. УБ., 2012 он.
- Товуусүрэн Ц. Үндсэн хуулиа ойлгохуй. Хоёр дахь хэвлэл. УБ., 2020 он.
- Уртнасан Ц., Сарантуяа О. Улс орны амьдрал олон түмний санаа бодолд. Социологийн цуврал судалгааны тайлангийн эмхэтгэл. УБ., 2007 он. 7 дахь тал.
- Чимид Б. Үндсэн хуулийн мэдлэг. УБ., 2008 он. 38 дахь тал.
- Bryan Miller. Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai (Miller et al. 2009). <https://www.academia.edu>
- “Flaggen, Wappen, Hymnen”, Battenberg Verlag, 1991, von Derkwillem Visser.
- Поцелуев Владимир. Гербы Союза ССР. Москва, Политиздат, 1987 г.
- Думин С.В. Гербы дома Романовых.

Цахим хуудас:

- http://english.www.gov.cn/archive/chinaabc/202012/31/content_WS5fede0a6c6d0f72576943057.html
- <http://kursk-museum.ru/gallery/simvolika/index.html>
- http://latvia-spb.com/9_2_2_1.html
- <http://statesymbol.ru/>
- <http://www.asianlii.org/cn/legis/cen/laws/ne122/>
- <http://www.heraldicum.ru>
- <http://www.heraldicum.ru/lietuva/index.htm>
- <https://austria-forum.org>
- <https://auswandern-info.com/griechenland/flagge-wappen>
- <https://blazon.ru>
- <https://costarica.org/facts/flag/>
- <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/256391>
- <https://f-gl.ru>
- https://grs.gov.kg/ru/eid/state_symbols/
- <https://law.go.kr/>
- <https://legislative.gov.in/sites/default/files/A2005-50.pdf>
- <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/symbols> , <https://blazon.ru/strany/gerb-armenii.html>
- <https://projectperu.org.uk/about-peru/symbols-of-peru/>
- <https://rus.azattyq.org/a/ussr-ex-soviet-state-symbols-national-emblems-gallery/31045608.html>
- <https://theme.archives.go.kr/next/symbolKorea/nationEmblemHistory.do>
- <https://tournavigator.pro>

- <https://web.archive.org/web/20060317162511/http://www.la-moncloa.es/IDIOMAS/en-GB/Espana/EIEstado/Simbolos/EIescudo.htm>
- <https://web.archive.org/web/20060317162511/http://www.la-moncloa.es/IDIOMAS/en-GB/Espana/EIEstado/Simbolos/EIescudo.htm>
- https://web.archive.org/web/20110726013739/http://www.senat.cz/zajimavosti/znaky_a_vlajky/index-eng.php?ke_dni=09.04.2010&O=7
- <https://web.archive.org/web/20110814035414/> , <http://www.heraldicum.ru/latvija/latssr.htm>
- <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/verfassung/staatliche-symbole/staatssymbole/staatssymbole-node.html>
- <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202134/staatssymbole/>
- <https://www.bundestag.de/parlament/symbole/adler/>
- <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/94490/114946/F114201808/VNM94490%20Eng.pdf>
- <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/94490/114946/F114201808/VNM94490%20Eng.pdf>
- <https://www.indembhelsinki.gov.in/national-emblem.php>
- <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2008-03-02/mexico-law-on-national-symbols-amended/>
- <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2008-03-02/mexico-law-on-national-symbols-amended/>
- <https://www.mois.go.kr/eng/>
- <https://www.presedinte.md/rus/emblem>
- <https://www.president.am/ru/state-symbols/> , <https://geraldika.ru/>
- <https://www.promotour.info/spain/symbole/emblem2.php>
- https://www.srilanka.org.tr/tourism_1-1975
- <https://www.symbols.com/symbol/flag-of-chile>
- <https://www.vietnamonline.com/culture/national-emblem.html>
- <https://www.vietnamonline.com/culture/national-emblem.html>
- <https://www.vokrugsveta.ru/article/260555/> , <http://kursk-museum.ru/gallery/simvolika/index.html>
- pravo.gov.ru.
- Президентская библиотека имени Б.Н.Ельцина. <https://www.prilib.ru/>

УИХ.МН
СУДАЛГААНЫ САН